

Dagindeling geordend?

Advies 023

29 september 2000

Aan de Minister van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,
de heer drs. J.P. Pronk
en de Staatssecretaris van Sociale
Zaken en Werkgelegenheid,
mevrouw mr. A.E. Verstand-Bogaert

datum: 29 september 2000
kenmerk: br000929.031
betreft: advies 'Dagindeling geordend?'

VROMRaad

Mijnheer de Minister, Mevrouw de Staatssecretaris,

Bij brief van 11 mei 2000 heeft u de VROM-raad verzocht advies uit te brengen over het hoofdstuk 'Dagindeling' van de Meerjarennota Emancipatiebeleid 'Van Vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid' en de bijbehorende achtergrondverkenning. Hierbij bieden wij u het advies, getiteld 'Dagindeling geordend?' aan.

De Raad hoopt met dit advies een bijdrage te leveren aan het vinden van ruimtelijke ingrepen, die desgewenst geëmancipeerde leefpatronen kunnen bevorderen.

Hoogachtend,

De voorzitter,

dr. ir. Th. Quené

De algemeen secretaris,

ir. H. Kieft

Bijlage: advies 'Dagindeling geordend?'

Inhoudsopgave

	Samenvatting en aanbevelingen	7	
1	Inleiding	00	
	1.1 De adviesaanvraag	00	
	1.2 Enkele opmerkingen vooraf	00	
	1.3 Werkwijze en opzet van het advies	00	
2	Emancipatie in een pluriforme samenleving	00	
	2.1 Inleiding	00	
	2.2 Vanaf 1900: ontkoppeling van bestaansbasis en woonpatroon	00	
	2.3 Vanaf 1960: groeiende verscheidenheid	00	
	2.3.1 Groeiende verscheidenheid aan huishoudvormen en leefstijlen	00	
	2.3.2 Een groeiend residentieel mozaïek van leefstijlen	00	
	2.4 Emancipatie en pluriformiteit qua leefstijl en woonpatroon	00	
3	Knelpunten en oplossingsrichtingen	00	5
	3.1 Inleiding	00	
	3.2 Knelpunten in de dagindeling	00	
	3.2.1 Dagelijkse problemen	00	
	3.2.2 Drie belemmerende factoren als uitgangspunt	00	
	3.2.3 Ontwikkelingen in voorzieningenaanbod	00	
	3.2.4 Ruimtelijke differentiatie van knelpunten	00	
	3.3 Oplossingsrichtingen	00	
	3.3.1 Enkele kanttekeningen vooraf	00	
	3.3.2 Mogelijkheden van ruimtelijke ordening	00	
	3.3.3 Differentiatie van oplossingsrichtingen	00	
4	Tot slot - Terugblik op de gestelde vragen	00	
	Bijlagen:		
	1 De adviesaanvraag	00	
	2 Cijfers over huishoudens, woonmilieus en verplaatsingen	00	
	3 Experimenten dagindeling	00	
	4 Deelnemers expert-meeting	00	
	5 Samenstelling van de VROM-raad	00	

Samenvatting en aanbevelingen

In dit advies geeft de Raad zijn oordeel over het hoofdstuk Dagindeling uit de Meerjarennota Emancipatiebeleid. De kernvraag daarbij is in hoeverre en op welke wijze via ingrepen in de ruimtelijke orde kan worden bijgedragen aan een noodzakelijke of zelfs optimale afstemming van verschillende maatschappelijke en private activiteiten.

Alvorens op deze vraag in te gaan wil de Raad zijn stellingname verduidelijken ten aanzien van enkele uitgangspunten van de Meerjarennota. Een terugblik laat zien dat er de afgelopen eeuw voortdurend processen aan de orde zijn geweest die hebben bijgedragen aan een groeiende differentiatie tussen de aanwezige huishoudens. Het betreft hun samenstelling, hun prioriteiten in het leven, hun bezighedenpakket en interne taakverdeling, alsmede hun deels op deze prioriteiten en verdelingsarrangementen aansluitende woon-situatie.

De Meerjarennota signaleert wel deze verschillende huishoudtypen, maar concentreert zich in de verdere uitwerking maar op één model, het combinatiemodel. De Nota is er niet duidelijk over hoe de wensen van mensen in de verschillende levensfasen zich verhouden tot het combinatietype. De Raad acht de differentiatie van huishoudens een essentieel uitgangspunt in het emancipatiebeleid en vindt de keuze voor één type huishouden, het combinatietype, te eenzijdig. Daarbij vraagt hij zich af of deze benadering wel voldoende oplossingsmogelijkheden biedt. Men zoekt beleidsmatig naar een standaard die feitelijk niet bestaat en normatief te eenzijdig is.

Daarnaast wordt in de Meerjarennota het emancipatiegehalte, en de wijze waarop mannen en vrouwen hun dagelijkse tijd besteden, afgemeten aan de mate waarin ze aan elkaar gelijk zijn wat betreft de omvang van hun zorgtaken en beroepsbezigheden. De Raad heeft het gevoel dat in de Nota de economische invalshoek te centraal staat. Hoewel de Raad het belang van economische zelfstandigheid onderschrijft, verenigt deze stellingname het debat te zeer tot een economisch functioneel streven. Er zijn nog andere mogelijkheden dan werk om de emancipatie van de vrouw te bevorderen: naast werk en zorg bestaan in de dagindeling ook andere prioriteiten zoals vrije tijd. Een verbreding naar werk, zorg én vrije tijd doet volgens de Raad meer recht aan de verschillende leefstijlen en bestaanswijzen in de samenleving.

Verder lijkt het alsof de Meerjarennota vooral het compact stedelijk woonmilieu vanuit emancipatoir oogpunt het meest wenselijk acht. Door de Raad is gewezen op het feit dat erkenning van differentiatie van huishoudens zich ook profileert in vestigingsgedrag. In de praktijk gaan mensen verder van hun werk wonen en wordt de keuze voor de

woonplek door verschillende factoren bepaald. De Raad ziet de keuze van de woonplek als een weerspiegeling van het emancipatieproces. Elk bestaand woonmilieu, dus ook suburbane en perifeer-landelijke milieus, kent zijn eigen vorm van emancipatie en dient te worden erkend. Ook voor deze andere bestaande woonmilieus, dan het stedelijk compacte, zijn emancipatoire oplossingen te bedenken. Dit betekent dat de Raad er geen heil in ziet dit advies het karakter te geven van een zoektocht naar het qua emancipatiegehalte meest ideale ordeningsmodel voor de ruimtelijke (her)inrichting van heel Nederland. Liever draagt hij bij aan het vinden van ruimtelijke ingrepen, die bruikbaar zouden kunnen zijn voor het verhogen van het emancipatie-accommoderend vermogen van de verschillende in werkelijkheid te onderscheiden leefmilieutypen (stedelijk, suburbaan, perifeer-landelijk) voor de daar, al dan niet slechts gedurende bepaalde fasen van hun leven woonachtige, huishoudvormen. De Raad geeft er de voorkeur aan om de verschillende woonmilieus naast elkaar te bekijken in relatie tot de woonvoorkeuren van de verschillende typen huishouden. Het aanbieden van differentiatie van woonmilieus is vanuit het oogpunt van ruimtelijke ordening goed en geeft ook vanuit emancipatie mogelijkheden.

Uitgangspunt is dat verbetering van taakcombinatie slechts kan worden bewerkstelligd als wordt gewerkt aan het slechten van drie typen knelpunten:

1. beschikbaarheidsknelpunten verbonden aan de temporele orde zoals die geldt voor onderscheiden faciliteiten (openingstijden en dergelijke);
2. bereikbaarheidsknelpunten voortvloeiend uit de ruimtelijke positie van de onderscheiden faciliteiten (ligging ten opzichte van openbaar vervoer et cetera); en
3. toegankelijkheidsknelpunten verbonden aan de, voor de onderscheiden faciliteiten geldende, sociaal-economische en sociaal-culturele toegangsvoorwaarden.

De eerste twee knelpunten worden in de Meerjarennota genoemd, de derde wordt door de Raad toegevoegd en van groot belang geacht. De aanwezigheid van voorzieningen garandeert immers nog niet de bruikbaarheid ervan gezien bijvoorbeeld de prijs (dorpswinkel is voor sommige groepen te duur), de kwaliteit of het assortiment (denk aan sociaal-culturele verschillen in behoeften).

De Raad ziet mogelijkheden, zij het slechts in betrekkelijke mate, om via ingrepen in de ruimtelijke orde in Nederland bij te dragen tot het bewerkstelligen van omstandigheden waarin voor vrouwen betere mogelijkheden aanwezig zijn voor het realiseren van een meer bij hun persoonlijke levensbehoeften passend geëmancipeerd leefpatroon. In dit verband zijn in dit advies met name drie ruimtelijke inrichtingsstrategieën aan de orde gesteld, te weten:

- a. het ontwikkelen op subregionaal niveau van 'zorgknooppunten', ter verzekering van een voor alle ingezetenen in het kader van hun dagelijkse bestaan in aanvaardbare mate toegankelijk, beschikbaar en bereikbaar bestand van zorgvoorzieningen;

- b. het stimuleren van de vorming op lokaal niveau van hulpnetwerken, voor het verhelpen van plotseling optredende knelpunten in de dagindeling van de bewoners; en
- c. het bevorderen van de ontwikkeling van 'brede woningen' ter vergroting van de mogelijkheden om in eigen huis onder optimale omstandigheden qua toegankelijkheid, beschikbaarheid en bereikbaarheid, beroepsbezigheden en zorgtaken te kunnen verenigen.

Tot slot wijst de Raad erop dat de ruimtelijke orde ook dient te voldoen aan allerlei maatstaven van sociale rechtvaardigheid, ook al zou dit hier en daar gepaard gaan met aantasting van de doelmatigheid van deze orde. De ruimtelijke ordening zou in plaats van op productiviteit meer gericht moeten zijn op leefbaarheid van de na te streven inrichting voor de burgers.

Aanbevelingen

1. Diversiteit van huishoudens

Houd in de uitwerking van het emancipatiebeleid meer rekening met de diversiteit in typen huishoudens. Er zijn meer typen huishoudens te onderscheiden met emancipatoire kenmerken dan het combinatietype die vragen om beleid.

2. Niet alleen aandacht voor werk

Relatieve de nadruk op het belang van arbeid voor de emancipatie van de vrouw en verbreed tevens het taakveld zorg tot zorg van/voor ouderen, vrije tijd, et cetera waarbij meer problemen spelen dan alleen taakcombinatie. De Meerjarennota richt zich nu te zeer op arbeid en in mindere mate op (kind)zorg.

3. Differentiatie van woonmilieus

Erken naast het compacte stedelijk woonmilieu ook andere woonmilieus als suburbane en landelijke milieus met een eigen vorm van emancipatie. Voor ieder woonmilieu moeten uit emancipatoir oogpunt oplossingen worden bedacht.

4. Toegankelijkheid, naast beschikbaarheid en bereikbaarheid, derde knelpunt

Houd ook rekening met de factor toegankelijkheid en niet alleen met de factoren beschikbaarheid (tijd) en bereikbaarheid (ruimte). Dit knelpunt is verbonden aan de, voor de onderscheiden faciliteiten geldende, sociaal-economische en sociaal-culturele toegangsvoorwaarden. Slechts aandacht voor deze drie typen in combinatie met elkaar doet recht aan de omstandigheid dat emancipatieprocessen in de tijd in groeiende mate leefstijl-specifieke trekken vertonen.

5. Ruimtelijke ordeningsbeleid is niet sturen maar faciliteren

Laat de gedachte los dat ruimtelijke ordening directe invloed kan uitoefenen op emancipatoire ontwikkelingen. De Raad ziet wel mogelijkheden, zij het slechts in beperkte mate, om via ingrepen in de ruimtelijke orde bij te dragen tot het bewerkstelligen van omstandigheden waarin voor vrouwen betere mogelijkheden aanwezig zijn voor het realiseren van een meer bij hun levensbehoeften passend geëmancipeerd leefpatroon.

6. Bovenlokaal niveau: zorgknooppunt

Onderzoek op bovenlokaal niveau de knooppuntgedachte van met name zorgvoorzieningen als crèches en scholen. Vanwege het te garanderen minimum aan zorgvoorzieningen per verzorgingsgebied zal de overheid bij de ontwikkeling het voortouw moeten nemen rekening houdend met de toegankelijkheid, bereikbaarheid en beschikbaarheid van de voorzieningen.

7. Lokaal niveau: buurtinitiatieven

Speel als overheid in op bottom up initiatieven waarin de instelling of continuering van bepaalde zorgvoorzieningen op lokaal niveau wordt beoogd. Gezien de in de gang zijnde processen van schaalvergroting lijkt het de Raad niet realistisch om nog te pleiten voor een door de overheid te garanderen minimaal noodzakelijk pakket van zorgvoorzieningen op lokaal niveau.

8. Niveau van de woning: 'brede woning'

Pas op het niveau van de woning het concept van de 'brede woning' toe, dat wil zeggen woningen waarin zoveel mogelijk de potenties zijn ingebouwd om thuiswerk, thuiszorg en andersoortige basisactiviteiten ter plekke te kunnen combineren. De overheid kan via haar beleid gericht op bestemmen van de ruimte als in haar huisvestingsbeleid hieraan bijdragen.

9. Ruimtelijke ordening: van productiviteit naar meer leefbaarheid

Richt de ruimtelijke ordening meer op de 'leefbaarheid' van de na te streven inrichting voor de burgers. De ruimtelijke orde dient ook te voldoen aan allerlei maatstaven van sociale rechtvaardigheid, ook al zou dit hier en daar gepaard gaan met aantasting van de doelmatigheid van deze orde.

1 Inleiding

1.1 De adviesaanvraag

Op 11 mei 2000 vragen Minister Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en Staatssecretaris Verstand van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) de VROM-raad te adviseren over het hoofdstuk Dagindeling uit de Meerjarennota Emancipatiebeleid “Van Vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid” en de bijbehorende achtergrondverkenning. Mede met behulp van dit advies zal in het na de zomer te verschijnen Meerjarenbeleidsplan het emancipatiebeleid voor de middellange termijn worden uitgewerkt en zal VROM bezien of de invloed ervan noopt tot aanpassing van beleid. De adviesaanvraag is als bijlage 1 bij dit advies gevoegd.

Kader 1 Doel emancipatiebeleid

Doelstelling van het emancipatiebeleid is het scheppen van voorwaarden voor een pluriforme maatschappij waarin ieder ongeacht sekse, in samenwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes (zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat, validiteit en seksuele voorkeur) de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren. In het beleid worden twee accenten gelegd:

1. een eerlijke balans tussen publiek (beroepsbezigheden, overwegend buitenshuis plaatsvindend) en privé (zorgtaken, overwegend thuis ingevuld); en
2. acceptatie van diversiteit (o.a. tussen mannen en vrouwen, tussen generaties en culturen) als kenmerk van de moderne samenleving.

Uit: Meerjarennota Emancipatiebeleid, maart 2000

De kern van de adviesaanvraag richt zich op de vraag in hoeverre en op welke wijze via ingrepen in de ruimtelijke orde kan worden bijgedragen aan een noodzakelijke of zelfs optimale afstemming van verschillende maatschappelijke en private activiteiten. Meer in detail gaat het hierbij om de volgende vragen:

1. Welke invloed zal de dagindeling, daarbij rekening houdend met verschillen in levensfasen, huishoudensamenstelling en etnische en culturele verschillen, voor de komende 10 jaar hebben op de beleidsterreinen van VROM?
2. Welke mogelijkheden ziet de VROM-raad voor een macrobenadering van het vraagstuk dagindeling? Welke rol spelen de overheid en andere factoren daarbij?

3. Hoe kan de ruimtelijke inrichting van ons land worden afgestemd op de (veranderende) behoeften en wensen die voortkomen uit het combineren van arbeid en zorg, daarbij rekening houdend met verschillen in levensfasen, huishoudenssamenstelling en etnische en culturele verschillen?
4. Deelt de VROM-raad de analyse en aanbevelingen in de verkenning 'Van taak tot zaak' van Machielse en Meerts (bijlage bij de Nota) en hoe kan dit worden omgezet in beleid?
5. Geeft de Meerjarennota Emancipatiebeleid als geheel, en de ontwikkeling in de richting van het 'tweeverdienersschap' in het bijzonder, volgens de VROM-raad redenen om de tot nu toe gehanteerde uitgangspunten op de beleidsterreinen van VROM te heroverwegen?

In de adviesaanvraag wordt geen adviestermijn vermeld. Mondeling is van Minister Pronk vernomen dat de bewindslieden het advies uiterlijk 15 augustus 2000 willen ontvangen. Nader is met Staatssecretaris Verstand afgesproken dat een concepttekst voor 1 augustus 2000 wordt afgerond en verspreid, waarna de definitieve tekst in de loop van september wordt aangeboden.

1.2 Enkele opmerkingen vooraf

De Meerjarennota en bijbehorende achtergrondverkenning gaat in op vijf terreinen die essentieel worden geacht voor het emancipatieproces. Deze terreinen zijn: Arbeid, zorg en inkomen; Macht en besluitvorming; Mensenrechten en vrouwen; Informatiesamenleving; en Dagindeling. Ieder terrein beslaat een hoofdstuk. De Raad is gevraagd te adviseren over het hoofdstuk Dagindeling en zal daarbij ook gebruik maken van het hoofdstuk Arbeid, zorg en inkomen.

De Raad is positief over het feit dat in de Meerjarennota het emancipatieproces op verschillende wijzen wordt verkend en dat de relatie wordt gelegd met nieuwe aandachtsgebieden als informatiesamenleving en dagindeling. Tevens is de Raad verheugd over de ruime aandacht die de Meerjarennota besteedt aan de diversiteit in de samenleving. In dit licht bevreedt het echter des te meer hoe in de Nota uitwerking wordt gegeven aan de na te streven maatschappelijke en ruimtelijke orde. De Raad wil zich daarvan distantieën en kiest op drie punten voor een andere invalshoek dan de Nota.

- a. In de Meerjarennota worden drie typen modellen beschreven die arbeid en zorg in verschillende mate combineren: het kostwinnersmodel, het uitbestedingsmodel en het combinatiemodel. In het kostwinnersmodel werkt de man fulltime en wordt de zorg volledig door de vrouw gedaan. In het uitbestedingsmodel werkt zowel de man als de vrouw en wordt de zorg zoveel mogelijk uitbesteed. In het combinatiemodel worden arbeid en zorg naar behoefte verdeeld tussen man en vrouw, afhankelijk van de levensfase. Uit de nota blijkt een voorkeur voor het combinatie-

model en wordt de aandacht uitsluitend gericht op de vraag hoe dit model is te accommoderen. Hoewel het gezinshuishouden niet expliciet als het combinatie-type wordt benoemd, is de omschrijving moeilijk als iets anders voorstelbaar: het gaat om de levensfase waarin werkenden jonge kinderen te verzorgen hebben. Jonge alleenstaanden en ouderen blijven daarmee buiten beschouwing, terwijl naar verwachting zorg in de toekomst juist in twee richtingen zal gaan: zorg voor jonge kinderen én zorg voor ouderen. De Raad is het oneens met deze voorkeur voor het combinatiemodel.

- b. In de Meerjarennota wordt het emancipatiegehalte van de wijze waarop mannen en vrouwen hun dagelijkse tijd besteden afgemeten aan de mate waarin ze aan elkaar gelijk zijn wat betreft de omvang van hun zorgtaken en beroepsbezigheden. Het gevoel bestaat dat de Nota kiest voor een economische benadering, economische zelfstandigheid voorop stelt en koerst op het wegwerken van barrières om het werken van vrouwen mogelijk te maken. Het thema vrije tijd als een van de afwegingen komt bijvoorbeeld marginaal aan de orde. Hoewel de Raad het belang van economische zelfstandigheid kan onderschrijven, verengt deze stellingname het debat tot een economisch functioneel streven. De Raad is het oneens met deze in zijn ogen beperkte zienswijze.
- c. In de Meerjarennota wordt op verschillende plaatsen de indruk gewekt dat alleen compact stedelijke bebouwing leidt tot een ruimtelijke orde met een toereikend emancipatiegehalte. Daarbij lijkt het alsof men concentraties van voorzieningen, die om reden van schaalvergroting buiten de woonwijken zijn geplaatst, weer terug in de wijk wil plaatsen. De Nota is niet duidelijk of deze concentraties weer moeten worden teruggedraaid in het kader van dagindeling. Dat zou dan naast ruimtelijke ook economische consequenties hebben. Het kiezen van één ruimtelijk model gaat in elk geval in tegen de werkelijkheid en wordt door de Raad afgewezen.

De Raad is zich ervan bewust dat de Meerjarennota genuanceerder is in haar beweringen ten aanzien van de drie genoemde punten dan in deze korte samenvatting tot uitdrukking komt. Niettemin acht de Raad het zinvol in alle drie de gevallen met eigen opvattingen te komen, omdat hij op deze wijze zijn uitgangspunten kan verhelderen.

1.3 Werkwijze en opzet van het advies

Dit advies heeft het karakter van een verkennend essay, aangezien de tijd voor een systematische analyse ontbrak. Ter voorbereiding van het advies heeft de werkgroep een expert-meeting georganiseerd met als doel de bestaande ideeën te toetsten bij externe deskundigen (zie bijlage 4). Tevens heeft tussentijds een discussie plaatsgevonden met Staatssecretaris Verstand waarbij de Raad zijn eerste gedachtevorming heeft uitgewisseld.

Het doel van het advies is om een aantal oplossingsrichtingen mee te geven vanuit het beleidsveld van VROM. In reactie op de Meerjarennota zullen achtereenvolgens de volgende onderwerpen aan de orde komen. Hoofdstuk 2 geeft na een historische beschrijving, de uitgangspunten van de Raad weer ten aanzien van enkele opvattingen uit de Meerjarennota. In hoofdstuk 3 wordt, na een beschrijving van de knelpunten in de bestaande woonmilieus, een presentatie gegeven van mogelijke ingrepen in de ruimtelijke orde ter verbetering van het emancipatiegehalte, geordend naar drie schaalniveaus. Het laatste hoofdstuk bevat de voornaamste conclusies waarin kort wordt ingegaan op de adviesaanvraag.

2 Emancipatie in een pluriforme samenleving

2.1 Inleiding

Achteraf kan worden vastgesteld dat in Nederland, zoals ook in andere landen in West-Europa en Noord-Amerika, gedurende de afgelopen eeuw voortdurend processen aan de orde waren die bijdroegen tot een groeiende differentiatie tussen de aanwezige huishoudens wat betreft hun samenstelling, hun prioriteiten in het leven, hun bezigheden-pakket en interne taakverdeling, alsmede hun (deels) op deze prioriteiten en verdelingsarrangementen aansluitende woonsituatie. Verschillende van deze processen spelen nog steeds, sommige zelfs sterker dan ooit. Op welke ontwikkelingen deze Raad doelt met deze constatering, wordt in dit hoofdstuk beschreven.

2.2 Vanaf 1900: ontkoppeling van bestaansbasis en woonpatroon

Omstreeks 1900 vormden, ook in het hoog ontwikkelde Europa en Noord-Amerika, de in die dagen aanwezige dorpen, stadjes en stadsbuurten nog de ruimtelijke kaders voor het gehele dagelijkse leven van de bewoners. Vrijwel alle ingezetenen woonden niet alleen ter plaatse, ze werkten er ook of gingen er naar school en ze brachten er hun vrije tijd door. Deze lokale gebondenheid was een vanzelfsprekend kenmerk van het bestaan van alledag. Ze vloeyde onontkoombaar voort uit de in die dagen nog uiterst beperkte ruimtelijke beweeglijkheid van de mens. Daardoor waren de huishoudens genoodzaakt op of vlakbij de werkplekken van kostwinners te wonen. Dit alles had tot resultaat dat de afzonderlijke dorpen, stadjes en stadsbuurten in het algemeen nog een functioneel bestand van op elkaar betrokken huishoudens bedrijven en voorzieningen omvatten en ook in sociale zin een gedifferentieerde opbouw bezaten, als bestaansmilieu voor bazen en knechts, voor rijken en armen en voor ouderen en jongeren. Bovendien betekende dit dat de in die dagen optredende processen van bevolkingsconcentratie en deconcentratie tot op het lokale niveau van de afzonderlijke buurten en kernen nog geheel konden worden herleid tot verschuivingen in de werkgelegenheid, bijvoorbeeld in het kader van de toentertijd op allerlei plekken inzettende industrialisatie. Residentiële differentiatie op grond van verschillen in levensprioriteiten en leefstijl was destijds nog niet aan de orde.

Sedertdien is aan deze situatie een eind gekomen. De beweeglijkheid van mensen groeit na 1900 gestaag. Ze kunnen steeds meer geld besteden aan verplaatsing doordat hun welvaart groter wordt. Hun verplaatsingstempo neemt voortdurend toe door de introductie van snellere vervoermiddelen. Hun bewegingsvrijheid in het verloop van de dag en de week groeit door het korter worden van de werktijd. Deze ontwikkelingen maken het voor de huishoudens mogelijk afstand te nemen van de werkplek teneinde

meer ruimte te geven aan hun consumptieve behoeften zoals een ruimere woning met tuin of een woonplek dichtbij de natuur. Dit leidt tot volstrekt nieuwe patronen in de wijze waarop de bevolking gespreid raakt. Geleidelijk aan beginnen bewonerscategorieën met een specifieke sociale signatuur (onder andere wat betreft hun kapitaalkracht, hun huishoudvorm, hun religieuze of etnische achtergrond, hun leefstijl (zie kader 2), in de loop van de twintigste eeuw gehuisvest te raken in buurten en kernen met een inrichting die past bij hun specifieke woonbehoeften en mogelijkheden op de woningmarkt. Gedurende de eerste vijftig jaar hebben deze residentiële sorteringsprocessen echter nog een tamelijk eenvoudig karakter. Ze blijven in hoofdzaak beperkt tot de lokale woonmilieus binnen en rond de grote steden in West-Nederland en zijn slechts gebaseerd op ordening langs één dimensie: verschillen in rijkdom en bijbehorende status. De sinds het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling gekomen luxe suburbs op het zand (Bloemendaal, Blaricum, Laren, Wassenaar, Haren, Vught, en dergelijke) vormen in dit tijdvak dan ook het enige nieuwe type woonmilieu dat in de eerste plaats op 'consumptieve', met leefstijl verband houdende, gronden tot ontplooiing is gekomen.

2.3 Vanaf 1960: groeiende verscheidenheid

2.3.1 Groeiende verscheidenheid aan huishoudvormen en leefstijlen

De jaren zestig vormen in veel opzichten de beginfase van een periode van ingrijpende en snelle maatschappelijke veranderingen; een periode die tot in deze dagen voortduurt. Deze veranderingen betreffen zowel de economische als de politiek-bestuurlijke en culturele verhoudingen. Zo raken ze ook die hier aan de orde gestelde relatie tussen huishoudvorming, emancipatiebehoefte, leefstijldifferentiatie en woonwijze. Om te beginnen verandert in dit verband de keuzevrijheid van de bewoners bij het bepalen van hun huishoudelijke situatie, hun levensprioriteiten en hun bezighedenpakket van alledag. Deze keuzevrijheid neemt sinds het begin van de jaren zestig aanzienlijk toe, zowel op economische gronden (groei van de inkomens en scholingsgraad, afname van de werkdruk door verkorting van de werkweek en dergelijke) als op culturele gronden (verzwakking van traditionele institutionele kaders als de kerk). Uiteraard wordt deze groeiende vrijheid benut. Zowel in hun keuzes wat betreft de eigen levensloop als in hun keuzes wat betreft de inrichting van het leven van alledag groeit de autonomie van individuen ten opzichte van hun directe omgeving. Hierbij gaat het zowel om de verbanden waarvan ze deel uitmaken als om de morele orde waarin ze via die verbanden zijn ingebed. In het algemeen wordt deze trend aangeduid met het begrip individualisering¹. Daarbij is voor dit betoog van belang dat velen deze individualisering in verband brengen met het bij diverse categorieën van de bevolking (vrouwen, jongeren, en dergelijke) vastgestelde groeiende streven naar emancipatie en zelfontplooiing. De symptomen van deze tendentie zijn talrijk.

¹ SCP. Sociaal en Cultureel Rapport 1998, Rijswijk 1998, p.3

Relevante voorbeelden in dit verband zijn de groei van het aantal echtscheidingen, de toename van het percentage gehuwde vrouwen met een fulltime baan en de stijging van het aantal buitenechtelijke geboorten.

Na verloop van tijd werkten al deze trends door in de opbouw van het bestand van huishoudens. Het traditionele gezin, dat wil zeggen de huishoudvorm bestaande uit een gehuwd echtpaar met een of meer kinderen en met de man als kostwinner terwijl de vrouw als thuis opererende verzorgster van de kinderen en het huishouden fungeert, verliest in deze periode volledig haar tot 1960 aanwezige dominante positie. Daarentegen groeit het aantal huishoudvormen met een van het gezin afwijkende opbouw, deels door het niet meer aanwezig zijn van een tweede volwassene als vaste partner, zoals bij alleenstaanden of eenoudergezinnen, deels door het ontbreken van kinderen, bijvoorbeeld bij alleenstaanden of kinderloze stellen. Daarnaast groeit in de loop van deze periode het aantal huishoudens met een in verhouding tot het traditionele kostwinnersgezin hogere participatie in het arbeidsproces, zoals bijvoorbeeld in geval van alleenstaande werkers, koppels met twee banen en gezinnen met twee werkende ouders. Tevens groeit het aantal huishoudens zonder beroepsmatige bezigheden, zoals dat het geval is bij al dan niet vervroegd uitgetreden senioren of alleenstaande studerende jongeren².

2.3.2 Een groeiend residentieel mozaïek van leefstijlen

Deze vanaf de jaren zestig snel groeiende keuzevrijheid van Nederlandse ingezetenen bij het bepalen van hun huishoudvorm, hun levensprioriteiten en hun dagelijkse takenpakket werkt door in de keuze van hun woonsituatie. Wel moeten in dit opzicht twee fasen worden onderscheiden. Om te beginnen vormt het tijdvak tussen 1960 en het midden van de jaren zeventig nog een periode waarin het traditionele gezinshuishouden domineert. De geschetste veranderingen in demografisch en sociaal-economisch opzicht hebben in dit tijdvak namelijk nog niet de omvang om al te kunnen uitmonden in een significante uitbreiding van het aantal huishoudvormen. Dit betekent dat deze periode gekenmerkt wordt door een massaler suburbanisatie dan ooit tevoren. Tienduizenden huishoudens verruilen in dit tijdvak hun stadswoning voor een woning met tuin in een van de suburbs of groeikernen rond de grote steden. Hierbij gaat het als vanouds vooral om huishoudens met een bovenmodaal inkomen. Wel is deze selectiviteit naar welstand aanzienlijk minder sterk dan voor 1960. Immers, het percentage modaal verdienenden in deze uitwaartse verhuisstroom is groter dan ooit tevoren vanwege de groeiende beschikbaarheid van woningen binnen de sociale sector in de door de overheid in het suburbane ommeland gestichte groeikernen.

² zie Nimwegen, N. van en J. de Jong-Gierveld (eds), *De demografische uitdaging, Nederland in Europa, op weg naar de 21ste eeuw*. Houten 1992; Vries, G. de, *Nederland verandert, sociaal profiel in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam 1994; SCP. *Sociaal en Cultureel Rapport*, Rijswijk 1998

Daarentegen is de specificiteit qua huishoudvorm in deze genoemde verhuisbeweging sterker dan vroeger: het gaat hierbij namelijk steeds duidelijker disproportioneel vaak om gezinnen. Deze gerichtheid van gezinshuishoudens op suburbane woonsituaties is begrijpelijk. Kenmerkend voor deze overwegend op 'familism' als leefstijl (zie kader 2) ingestelde en in de jaren zestig nog grotendeels als kostwinnersgezin opererende huishoudvorm is blijkens onderzoek namelijk zowel een duidelijke voorliefde voor zelfproductie en zelfverzorging, dat wil zeggen voor ruime woningen met uitloopmogelijkheden, als een sterke gerichtheid op het opvoeden van kinderen in een veilige omgeving, dat wil zeggen op een woning op de begane grond met een eigen tuin in een afgeschermd en verkeersluwe woonomgeving, en een duidelijke behoefte aan gezellig huiselijk gezinsleven, dat wil wederom zeggen aan een ruime woning met tuin. In het knelpunt voortvloeiend uit de omstandigheid, dat de mannelijke kostwinner de verhuizing naar het suburbane ommeland in deze tijd veelal moet bekopen met een langere reis tussen woning en werk, is voorzien doordat de betrokkene in het algemeen zeker door de week nog volledig is vrijgesteld van alle huishoudelijke en kinderverzorgende taken en daardoor alle tijd heeft voor zijn dagelijkse reis naar en van zijn veelal nog in de stad gesitueerde werkplek. De verhuisoverwegingen van dit huishoudtype zijn duidelijk. De betrokkenen hebben een zodanig grote en groeiende behoefte aan een eigen woonruimte dat de nabijheid van allerlei niet strikt aan de eigen buurt gebonden faciliteiten (zoals de werkplek en middelbare school) daaraan voor een deel wordt opgeofferd. Wel dient de beoogde woonsituatie 'suburbaan' te zijn, dat wil zeggen niet al te ver van de stad af te zijn gesitueerd, omdat anders allerlei noodzakelijk te bezoeken en vaak (nog) in de stad gevestigde werkgelegenheid en vervolgopleidingen buiten dagelijks bereik van de woning zouden komen te liggen³.

³ zie Vijgen, J. en R. van Engelsdorp Gastelaars, Stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst, stijlen en strategieën in het alledaags bestaan. Amsterdam 1986; Vijgen, J. en R. van Engelsdorp Gastelaars, Een gevarieerd bestaan. Amsterdam 1991; Vijgen, J. en R. van Engelsdorp Gastelaars, Centrum, stadsrand, groeikern, bewonersprofielen en leefpatronen in drie woonmilieus binnen het stadsgewest Amsterdam. Amsterdam 1992; Droogleever Fortuijn, J. Een druk bestaan. Tijdbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen. Amsterdam 1993

Kader 2 Leefstijl

Leefstijlen kunnen worden omschreven als waardensystemen die als oriëntatie dienen bij de inrichting van het leven van alledag. Twee classificaties worden in dit verband vaak gebruikt. In de eerste wordt een onderscheid gemaakt tussen 'familists', 'careerists' en op 'consumership' gerichte personen. 'Familists' zien het gezinsleven als belangrijkste waarde in hun bestaan en besteden bijgevolg een zo groot mogelijk deel van hun tijd, geld en andersoortige middelen aan verhoging van de kwaliteit van dit gezinsleven. "Careerists" benadrukken daarentegen hun eigen carrière en sociale mobiliteit als centrale waarden in hun bestaan en besteden hun middelen dienovereenkomstig. Ten slotte leggen de op 'consumership' gerichte personen de nadruk vooral op het hebben van een zo prettig mogelijk leven als voornaamste waarde in hun bestaan en besteden hun middelen vervolgens in aansluiting op deze opvatting. In de tweede classificatie wordt een onderscheid gemaakt tussen 'localism' en 'cosmopolitanism', waarbij het eerstgenoemde waardencluster staat voor het benadrukken van de naaste leefomgeving (dat wil onder andere zeggen de eigen woonbuurt of de directe werkomgeving) als oriëntatiekader en het tweede voor het benadrukken van nationale of zelfs op wereldschaal georganiseerde verbanden (bijvoorbeeld van vakgenoten of geestverwanten) als oriëntatiekader.

Zie voor herkomst deze twee klassieke leefstijlconcepten: Bell 1968 en Merton 1968.

In de loop van de jaren zeventig wordt de opkomst van allerlei nieuwe huishoudvormen goed merkbaar en komt ook getalsmatig een einde aan de dominantie van het kostwinnersgezin. Als gevolg van de snel toenemende differentiatie in het huishoudensbestand, krijgen ook de opties ten aanzien van de eigen woonruimte en de nabijheid van voorzieningen buitenshuis een meer gevarieerd aanzien. Enerzijds groeit het aantal huishoudvormen met een vergeleken met het gezin krachtiger behoefte aan het in de buurt hebben van werkplekken en voorzieningen, dit omdat ze in sterkere mate belast zijn met dagtaken buitenshuis (werk, studie en dergelijke), omdat ze sterker afhankelijk zijn van niet huisgenoten voor hun sociaal leven, en omdat ze vanwege hun relatief krappe tijdbudget (door het ontbreken thuis van een fulltime huisvrouw) in grotere mate afhankelijk zijn van voorzieningen buitenshuis (restaurants, avondwinkels, pizzakoeriers en dergelijke) ter verlichting van hun dagelijks terugkerende zorgtakenlast. Jonge alleenstaande studenten en werkers, kinderloze koppels met twee volle banen, werkende alleenstaande moeders met kinderen en soortgelijke overwegend op 'careerism' als leefstijl (zie kader 2) ingestelde samenlevingsverbanden zijn voorbeelden van dergelijke huishoudvormen. Een flink deel van deze overwegend jonge en kinderloze huishoudens is daardoor bereid minder nadruk te leggen op hun behoefte aan woonruimte en kiest sinds hun opkomst in de jaren zeventig, zij het vaak slechts zolang dat nodig is in

verband met het beroep, voor stedelijke woonsituaties. Anderzijds groeit het aantal huishoudens met een in verhouding tot het traditionele kostwinnersgezin nog beperktere afhankelijkheid van verplicht te bezoeken werkplekken en scholen en dergelijke buitenshuis. Gepensioneerden zonder thuiswonende kinderen en beroepsbeoefenaars die dagelijks thuis kunnen werken zijn hiervan voorbeelden. Deze huishoudens, relatief vaak behept met 'consumership' als leefstijl (zie kader 2), zijn bijgevolg in staat hun behoefte aan eigen woonruimte nog meer voorrang te verlenen boven bereikbaarheidsoverwegingen. Hierdoor kunnen ook perifeer-landelijke woonsituaties die buiten het dagelijks bereik van steden zijn gelegen (waardoor ze ook vaak extra goedkoop zijn) worden uitgekozen.

Kader 3 Het emancipatiegehalte van de ruimtelijke orde

In de jaren zestig had de ruimtelijke inrichting van Nederland, gelet op het emancipatiegehalte van deze inrichting, nog een overwegend traditioneel karakter.

Voorzover ze betrekking had op de spreiding van de werkgelegenheid en anderzootige voorzieningen in relatie tot die van de bevolking, kon in deze inrichting op twee schaalniveaus ordening worden vastgesteld: een bovenlokale orde, in hoofdzaak ingesteld op mannelijke kostwinners en een lokale orde, nagenoeg uitsluitend gericht op huisvrouwen. Op bovenlokaal niveau was de spreiding van de werkgelegenheid in de gespecialiseerde voorzieningen in het geding.

Deze faciliteiten waren destijds nog in hoofdzaak in clusters in en nabij de stadskernen geconcentreerd; bij de trek naar de suburbs waren toen namelijk nog vrij weinig bedrijven en voorzieningen betrokken. Bij uitstek kenmerkend voor deze bovenlokale orde was dan ook de tweemaal per werkdag optredende stroom van overwegend mannelijke forensen tussen de stedelijke centra en het suburbane ommeland. Daarnaast was op lokaal niveau de spreiding van alle mogelijke dagelijkse voorzieningen in het geding. Deze faciliteiten worden overwegend gefrequenteerd door de huisvrouwen. Qua temporeel regime waren deze twee ordeningen nagenoeg volledig parallel geschakeld; zowel op bovenlokaal als op lokaal niveau gingen de desbetreffende faciliteiten 's ochtends open tussen 8 en 9 uur en werden ze weer gesloten tussen 5 en 6 uur 's avonds.

In de loop van de jaren zeventig begint deze traditionele orde in groeiende mate verstoord te raken. Vooral de bovenlokale orde raakt meer en meer aangepast aan nieuwe door een hoger emancipatiegehalte gekenmerkte maatschappelijke verhoudingen. Ruimtelijk gebeurt dit doordat nu ook aan de stadskernen en in het suburbane ommeland voorzieningencentra en werkgelegenheidsconcentraties tot ontwikkeling komen, dit alles zeer ten voordele van de eerder naar het suburbane ommeland verhuisde mannelijke en vrouwelijke ex-stadskernbewoners.

Bovendien vindt in temporeel opzicht aanpassing plaats, onder andere doordat de openingstijden van allerlei voorzieningen zodanig verruimd worden dat ook full-time werkenden gelegenheid krijgen om te winkelen of even een boodschap te doen, bijvoorbeeld 's avonds of in het weekend. Ook de lokale orde van het dagelijkse voorzieningenbestand raakt aangepast. Op dit lokale niveau gaat de aanpassing echter meer gepaard met problemen die voortvloeien uit de aard van het voornaamste aanpassingsniveau: het proces van schaalvergroting.

Deze schaalvergroting, deels opgeroepen door veranderde marktverhoudingen, deels ook bewerkstelligd door een overheid die op zoek naar 'schaalvoordelen' met grote kracht overgaat tot een samenvoeging en opheffing van lokale voorzieningen, leidt al snel tot verschraling van het voorzieningenbestand in veel lokale leefmilieus. Nu kan deze schaalvergroting zonder meer tot op grote hoogte ook als vorm van aanpassing worden gezien. Immers, groeiende welvaart en toenemende scholing roepen behoeften op die in toenemende mate niet meer op het lokale niveau van de eenvoudige buurtwinkel of dorpsschool vervuld kunnen worden. Voor het merendeel van de huishoudens vormt deze verschuiving naar verder afgelegen maar tevens beter uitgeruste en meer variatie biedende voorzieningen dan ook bepaald geen probleem. Voor hen die moeite hebben met het overbruggen van afstanden (door gebrek aan eigen transportmiddelen) of die moeite hebben met het koppelen van bezigheden in de tijd (door gebrek aan een coöperatieve partner) rijzen echter allerlei problemen.

Deze groeiende differentiatie tussen bewonersgroepen zowel wat betreft hun huishoudvorm, hun leefstijl en hun dagtakenpatroon als wat betreft de door hen gezochte woonsituaties, is niet zonder gevolgen (zie ook kader 3). Al blijft ook na 1975 de behoefte aan suburbane woonomstandigheden overheersend, niettemin ontwikkelt zich in het laatste kwart van de twintigste eeuw in Nederland een nieuw sociaal-ruimtelijk geleidingspatroon tussen de centraal-stedelijke, suburbane en perifeer-landelijke of -dorpse woonmilieus, doordat ze alle drie in zekere mate meer en meer een eigen specifieke geprofileerde aanhang van bewoners krijgen. Aangenomen mag worden dat deze differentiatie in de komende jaren nog scherper vormen zal aannemen doordat de drie onderscheiden woonmilieutypen, nog sterker dan nu reeds het geval is, gekenmerkt zullen raken door een door selectieve verhuisbewegingen bewerkstelligde 'eigen' bevolking van respectievelijk stedelijk, subuurbaan en perifeer-landelijk georiënteerde ingezetenen, in combinatie met de nodige bij hen passende faciliteiten en bedrijvigheid.

2.4 Emancipatie en pluriformiteit qua leefstijl en woonpatroon

Bovenstaand overzicht brengt de Raad tot de volgende stellingname. Bij het vergelijken van de momenteel in dit land woonachtige vrouwen kan, wat betreft hun levens-

loop, slechts worden vastgesteld dat deze levenslopen sinds enige tijd aanzienlijk kunnen verschillen. Dit geldt om te beginnen voor de aanwezigheid van een partner. Sommige vrouwen zullen gedurende hun leven met geen enkele vaste partner samenleven, sommigen met één vaste partner gedurende hun hele volwassen bestaan en weer anderen met meerdere partners achter elkaar. Soortgelijke verschillen gelden voor de aanwezigheid van kinderen en het al of niet hebben van betaalde beroepsbezigheden. Deels zullen deze verschillen in levensloop kunnen worden teruggevoerd op de levensprioriteiten en leefstijl van de betrokkenen (bijvoorbeeld in de vorm van een oriëntatie als careerist dan wel familist), deels ook op het al of niet beschikken over bepaalde middelen en vaardigheden (scholing en dergelijke). Ook kunnen deze verschillen te maken hebben met verschillen in seksuele voorkeur, etniciteit, leeftijd etcetera. In alle gevallen gaat het echter om levensloopverschillen die onmogelijk genegeerd kunnen worden. Immers, verschillen in beschikbaarheid van middelen en vaardigheden zijn sinds lang, zeker voorzover onafwendbaar, door de overheid als verschijnsel onderkend en leefstijlverschillen sinds kort evenzeer.

Het staat zo bezien dus naast de werkelijkheid om al deze vrouwen met hun onderscheiden levenslopen voor het vaststellen van hun emancipatiegeneigdheid en emancipatiesucces te confronteren met standaarden als de norm dat gedurende de levensloop van de betrokkene als potentiële beroepsbeoefenaar gemiddeld 30 tot 32 uur per week betaald werk verricht dient te worden (als maatstaf voor economische zelfstandigheid) en dat dit leven bij voorkeur dient te geschieden in langdurige combinatie met eenzelfde partner en bijbehorende kinderen (passend in het combinatiemodel). De Raad vindt het kiezen voor één type huishouden, het combinatietype, eenzijdig en niet passen binnen de levensloopcurve van verschillende typen huishoudens. Daarbij vraagt hij zich af of deze benadering wel voldoende oplossingsmogelijkheden biedt. Men zoekt beleidsmatig naar een standaard die feitelijk niet bestaat en normatief te eenzijdig is.

Daarnaast wil de Raad opmerken dat er ook nog andere mogelijkheden zijn dan werk om emancipatie van de vrouw te bevorderen. De dimensie vrije tijd komt bijvoorbeeld marginaal ter sprake. Een verbreding naar werk, zorg en vrije tijd doet volgens de Raad meer recht aan de verschillende leefstijlen en bestaanswijzen in de samenleving.

Tot slot is gesproken over de groeiende differentiatie in woonmilieus in Nederland, door de Raad getypeerd in stedelijke, suburbane en perifeer-landelijke milieus. Hoewel de meest uitgesproken op emancipatie gerichte vrouwen volgens sommigen wellicht vooral gezocht moeten worden onder carrièregerichte, kinderloze, fulltime werkende, alleenstaande of in koppels levende vrouwen in de stedelijke woonmilieus, blijken ook in de suburbane en landelijke leefmilieus emancipatieprocessen aan de orde te zijn, zij het in deze milieus vooral onder in gezinsverband levende vrouwen. Emancipatie is dus volstrekt

niet aan één type leefmilieu gebonden. Dit betekent dat de Raad er geen heil in ziet dit advies het karakter te geven van een zoektocht naar het qua emancipatiegehalte meest ideale ordeningsmodel voor de ruimtelijke (her)inrichting van heel Nederland. Liever draagt hij bij aan het vinden van ruimtelijke ingrepen, die bruikbaar zouden kunnen zijn voor het verhogen van het emancipatie-accommoderend vermogen van de verschillende in werkelijkheid te onderscheiden leefmilieutypen (stedelijke, suburbaan en perifeer-landelijk) voor de daar, al dan niet slechts gedurende bepaalde fasen van hun leven woonachtige, huishoudvormen.

3 Knelpunten en oplossingsrichtingen

3.1 Inleiding

Gedurende een dag en een week verrichten leden van een huishouden een breed scala aan activiteiten. Ruwweg kunnen deze gerubriceerd worden onder de labels zorg, arbeid en vrije tijd.

Van dit drietal is de zorgtaak het meest basaal - niemand kan zonder voedsel, kleding en dergelijke - maar tegelijkertijd is er in de praktijk vaak gigantische variatie mogelijk bij de specifieke invulling van deze taken (van kokkerellen tot pizzakoerier). Alleen de zorg voor kinderen, en in toenemende mate de zorg voor ouderen, is een vrij hard gegeven: de aanwezigheid van kinderen vergt doorgaans ook de aanwezigheid van een volwassene, al kan deze zich in die tijd natuurlijk ook wel met andere zaken bezighouden.

Ook de druk van de factor arbeid varieert zeer sterk per huishouden. In veel huishoudens is zij geheel afwezig, zoals bij gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden, in andere is zij juist heel hoog. In huishoudens die bestaan uit een volwassene met bovendien qua opleiding een laag kwalificatieniveau, moeten die volwassenen doorgaans een flink deel van hun tijd opofferen voor een minimale economische zelfstandigheid.

Vrije tijd is tegenwoordig niet meer simpel de tijd die overblijft. Aan de vrije tijd worden in toenemende mate allerlei kwaliteitseisen gesteld. Welke dit zijn varieert echter zeer sterk per persoon en per huishouden.

In primitieve agrarische economieën vielen de zorgtaak en de arbeidstaak groten-deels met elkaar samen. Om te kunnen eten moest men zijn eigen voedsel verbouwen; om te kunnen wonen bouwde en onderhield men het eigen huis. In de loop van de economische ontwikkeling zijn arbeid en zorg steeds verder uit elkaar gegroeid. Tegenwoordig verschaft arbeid (naast andere dingen) vooral een 'inkomen' om zorg en vrijetijdskwaliteit 'in te kopen'. Voedsel kan men natuurlijk nog wel zelf verbouwen in de achtertuin, maar het overgrote deel komt uit de winkel. En de zorgtaak wassen wordt ook deels ingekocht, al kan de vorm hier variëren van een wasmachine of de gang naar een waterette, tot een hulp in de huishouding. De belangrijkste vorm van arbeidsinkomen is natuurlijk monetair, maar ook sociaal krediet (ik heb de burens geholpen, dus nu kan ik ook op hun hulp rekenen) speelt nog steeds een rol.

Wat de huidige verdeling van taken volgens de Raad voor knelpunten met zich meebrengt en wat mogelijke oplossingsrichtingen zijn, wordt in dit hoofdstuk beschreven.

3.2 Knelpunten in de dagindeling

3.2.1 Dagelijkse problemen

De Raad is zich ervan bewust dat het beoordelen van feitelijke dagindelingen op hun emancipatorisch gehalte niet eenvoudig is. Waarschijnlijk ervaart het overgrote deel van de Nederlandse huishoudens de dagindeling niet als een ernstig probleem⁴. Tegelijk kan echter vastgesteld worden dat voor veel vrouwen van economische zelfstandigheid geen sprake is, en dat in veel huishoudens de zorgtaken asymmetrisch verdeeld zijn. In hoeverre dit een uitvloeisel is van dwingende maatschappelijke structuren, en in hoeverre een gevolg van autonome keuzes binnen het huishouden, blijft een lastig probleem.

Huishoudens waarin het traditionele kostwinnermodel nog grotendeels intact is, geven zelden aan ernstige problemen te ervaren. Het zijn juist de taakcombineerders die zich op dit punt roeren. Welke problemen zij ervaren loopt echter nogal uiteen.

Die problemen kunnen te maken hebben met:

- a. het ontwikkelen van een werkbare dagelijkse routine;
- b. het gebrek aan flexibiliteit van het normale arrangement in het licht van onverwachte of incidentele gebeurtenissen;
- c. onzekere vooruitzichten op langere termijn.

Knelpunten van het eerste type spelen vooral binnen eenoudergezinnen. Daar zijn de problemen om zorg, arbeid en vrije tijd met elkaar te combineren ongetwijfeld het grootst. Wanneer daarnaast de betrokken volwassene door een laag kwalificatieniveau op de arbeidsmarkt hooguit een bescheiden inkomen kan verwerven, met als gevolg weinig mogelijkheden om zorg, mobiliteit en vrijetijdskwaliteit 'in te kopen', zijn de problemen bijna onoverkomelijk. Een bestaan als 'bijstandsmoeder' is dan vaak de enig haalbare mogelijkheid.

Het flexibilitetsprobleem speelt bij alle huishoudens met een volle en ingewikkelde agenda. 'Normaal' heeft een dergelijk huishouden zijn zaken doorgaans goed geregeld. Het normale patroon wordt echter vaak verstoord door vertragingen of onverwachte files, door ziekte van een lid van het huishouden, doordat de kinderen opeens geen school hebben vanwege personeelsgebrek of studiedagen, of doordat (een van) de volwassene(n) extra beroepsverplichtingen heeft in de vorm van studiedagen of bijzondere inzet (voor bijvoorbeeld politiepersoneel bij het Europees Kampioenschap voetbal). In dit soort situaties is het rationeel dat juist degene met de zekerste werktijden minder gaat werken om de noodzakelijke speelruimte te creëren.

⁴ Uit een onderzoek in opdracht van de commissie dagindeling blijkt dat 21% van de Nederlanders problemen ervaart bij het combineren van taken. Dit zijn vaker mensen met kinderen, waarbij alleenstaanden met kinderen relatief het vaakst aangeven combinatieproblemen te hebben (37%).

Zie J. Spaans e.a. (1996). Eight days a week. Research voor beleid. Leiden

Kader 4 Vier structuurkenmerken

De dagindelingen van de meeste huishoudens vormen meestal gecompliceerde combinaties van flexibiliteit en routine. Flexibiliteit is nodig voor het opvangen van allerlei onverwachte gebeurtenissen in de aangename of onaangename sfeer; het routinematige karakter ontstaat omdat dagindelingen ingebed zijn in een aantal structurele gegevens. Een viertal is hier relevant:

1. **De samenstelling van het huishouden.** Huishoudens met twee volwassenen hebben meer mogelijkheden tot taakverdeling dan huishoudens met één volwassene. Dat geldt niet alleen binnen de zorgtaken, ook wat betreft de gewenste omvang van de arbeidstaken is in principe meer keuzeruimte aanwezig. Daartegenover staat dat in meerpersoonshuishoudens de onderlinge coördinatie van het gedrag gecompliceerder is. De aanwezigheid van kinderen leidt tot een sterke groei van de vereiste 'zorgtijd' in een huishouden, al wordt dit wat verzacht doordat kinderopvang vaak gemengd kan worden met andere zorgtaken, zolang die zich tenminste in en rond de woning afspeelen.
2. **De inkomenspositie.** Een hoog inkomen biedt de mogelijkheid om zorgtaken 'af te kopen', een hoge kwaliteit vrije tijd 'in te kopen', en om steeds een optimale mobiliteit te realiseren. Op langere termijn biedt het natuurlijk ook in principe wat meer keuzevrijheid op de woningmarkt, en daarmee de mogelijkheid om een passende plek te zoeken.
3. **De 'lifestyle-oriëntatie'.** In het voorgaande (zie kader 2 in hoofdstuk 2) is in dit verband het onderscheid tussen familism, careerism en consumerism al genoemd.
4. **De tijd-ruimtelijke structuur van de omgeving.** Het gaat hierbij niet alleen om de afstand tot allerlei relevante plekken voor arbeid, zorg en ontspanning, maar ook om openingstijden en om de specifieke kwaliteiten van dergelijke plekken.

Deze dimensies zijn niet geheel onafhankelijk van elkaar; in principe maakt dit het enigszins mogelijk huishoudens naar hun alledaagse manier van leven te typeren.

In de omgangstaal bekende typering, waarin het soort huishouden, het inkomen, de lifestyle en het woonmilieu allemaal worden meegenomen, zijn bijvoorbeeld 'yuppies' of 'drentenieren'.

Onzekerheden op langere termijn hebben vooral te maken met veranderende omstandigheden. Ook dit speelt vooral een rol bij huishoudens met kinderen. Lukt het tijdig een crècheplaats te vinden? Is er een goede regeling van de werktijden te vinden als de kinderen naar school gaan? Wat doen we nu weer tijdens de schoolvakanties? Al dit soort zaken vergt planning op lange termijn; de mate waarin dit lukt heeft men echter zelden volledig in eigen hand.

In het voorgaande ligt de nadruk vooral op knelpunten in de dagindeling van huishoudens met (jonge) kinderen en werkende volwassenen, en in het bijzonder bij eenoudergezinnen. Ook bij andere huishoudens treden soms knelpunten op. In het bijzonder valt hierbij te denken aan huishoudens die, om wat voor reden dan ook, over een geringe mobiliteit beschikken. Over etnische verschillen in relatie tot dagindeling is nog weinig bekend. Onderzoek acht de Raad in dit verband dringend nodig. Huishoudens die ernstige knelpunten bij de dagindeling ervaren, vormen waarschijnlijk slechts een beperkt deel van het totaal aantal huishoudens in Nederland. De rest beschikt over het algemeen over tijd, geld en een hoge mobiliteit. En dat is niet zonder consequenties. Want juist deze huishoudens bepalen steeds meer hoe werk, zorgvoorzieningen en vrijetijdsmogelijkheden in tijd en ruimte gespreid worden. Het is niet denkbeeldig dat juist dit feit de bestaande knelpunten verder vernauwt.

Kader 5 Openingstijden

Sinds kort is het mogelijk voor winkels om tot tien uur in de avond open te blijven. Deze verruiming maakt het voor fulltime werkende een- en tweepersoons-huishoudens ongetwijfeld makkelijker om arbeid en zorgtaken met elkaar te combineren. Maar of de drukst bezette huishoudens - die met jonge kinderen - hieraan iets hebben, valt te betwijfelen. Want juist de periode tussen zes en acht uur is al een waar spitsuur van zorgtaken. De kinderen moeten gevoed, gewassen, voorgelezen en in bed gestopt worden. Op wat langere termijn versterken ruimere openingstijden waarschijnlijk de ruimtelijke schaalvergroting in het winkelapparaat. Ruimere keuzemogelijkheden kunnen zo resulteren in langere verplaatsingstijden.

27

3.2.2 Drie belemmerende factoren als uitgangspunt

In het dagelijks leven zijn huishoudens afhankelijk van allerlei faciliteiten in de omgeving: arbeidsplaatsen, scholen, winkels en andere voorzieningen, sportvelden en wat al niet. De meeste daarvan zijn formeel georganiseerd en geïnstitutionaliseerd, maar daarnaast kunnen huishoudens ook beschikken over meer informele hulpbronnen: diensten die door familie, vrienden of bekenden op basis van wederkerigheid of (zwarte) betaling geleverd kunnen worden.

De mogelijkheid om van deze faciliteiten gebruik te kunnen maken, wordt volgens de Raad begrensd door een drietal factoren:

1. *De beschikbaarheid in de tijd.*

Werk, scholing en bijvoorbeeld sport in teamverband vereisen alle de aanwezigheid van de betrokkene tussen bepaalde, min of meer vastliggende, tijdstippen. Bij andere faciliteiten, zoals bij winkels en openbare voorzieningen, liggen de exacte bezoektijdstippen niet vast. Openings- en sluitingstijden geven hier de marges aan waarbinnen een en ander moet gebeuren. Soms, zoals in het geval van de meeste parken, zijn faciliteiten permanent beschikbaar - zij het misschien niet op ieder tijdstip even aantrekkelijk. Problemen rond deze temporele orde hebben vooral betrekking op de afstemming van de verschillende tijdsgrenzen. Openbare diensten die alleen functioneren tijdens 'kantooruren' zijn voor de meeste werkenden fysiek vrijwel onbereikbaar.

2. *De ruimtelijke plaatsing en de bereikbaarheid van faciliteiten.*

De gang naar werk, school, winkels en andere voorzieningen vergt verplaatsingen, en die kosten tijd en/of geld. Hoeveel is niet alleen afhankelijk van de afstanden zelf, maar ook van de mobiliteitsmiddelen van het betrokken huishouden en de beschikbare infrastructuur in de vorm van wegen en openbaar vervoer. In verband hiermee is het van belang te noteren dat huishoudens met een volle en complexe agenda niet alleen gebaat zijn bij ruimtelijke nabijheid, maar ook bij snelle en flexibele vervoermiddelen. Vervoer per privé-auto is voor deze huishoudens een goed alternatief voor nabijheid; weliswaar brengt het kosten met zich mee, maar het is tegelijk snel en flexibel. Congestieverschijnselen - files en parkeerproblemen - kunnen deze voordelen echter drastisch reduceren. Openbaar vervoer is tijdens het transport ook redelijk snel, al varieert dit sterk naar soort, maar weinig flexibel. Voor- en natransport, wacht- en overstaptijden zorgen er echter voor dat de tijdsefficiëntie van openbaar vervoer doorgaans ver achterblijft bij de auto. Fietsen en lopen zijn goedkoop en flexibel, maar minder snel, en daarom alleen op de kortere afstand een aantrekkelijke concurrent voor andere vervoersvormen.

3. *Toegankelijkheidsvoorwaarden.*

Lang niet alle faciliteiten zijn 'openbaar' in die zin, dat men er altijd gebruik van kan of wil maken. Het meest evident is dit voor arbeidsplaatsen. Nabijheid van arbeidsplaatsen in de directe woonomgeving garandeert allerminst dat de betrokkene daar werk kan of wil vinden. Iets subtieler ligt dit met andere voorzieningen. Scholen kunnen vanwege hun levensbeschouwing of onderwijskundige aanpak minder aantrekkelijk zijn, winkels door hun prijspeil of de aard van hun aanbod, en parken vanwege onveiligheidsgevoelens. Zowel vragers als aanbieders stellen kwaliteitseisen die van grote invloed zijn op het feitelijk benutten van allerlei faciliteiten; bij de afweging tussen kwaliteit en reistijden en -kosten geeft het eerste vaak de doorslag.

Gangbare oplossingen voor de dagindingsproblematiek haken meestal vooral in op de eerste twee punten. Ook in de Meerjarennota worden alleen de eerste twee knelpunten genoemd. De gedachtegang is daarbij ongeveer als volgt: zorg voor flexibeler werktijden en langere openingstijden van allerlei voorzieningen, en breng een breed pakket aan zorgvoorzieningen en zo mogelijk ook werkgelegenheid terug naar de buurt, en dagindingsproblemen verdwijnen als sneeuw voor de zon.

Tegen deze gedachtegang zijn diverse bezwaren in te brengen. Allereerst helpt een dergelijke schikking van formele faciliteiten natuurlijk weinig bij het oplossen van onverwachte en incidentele problemen. In de tweede plaats is het nogal onzeker of de daardoor geboekte tijdwinst ook ten goede komt aan een grotere economische zelfstandigheid, laat staan aan een gelijkmatiger taakverdeling. Zij kan evengoed omgezet worden in een hogere mobiliteit voor wat betreft andere voorzieningen. Ten slotte kan men zich afvragen of een dergelijke aanpak wel voldoende tegemoet komt aan de gedifferentieerdere kwaliteitseisen die binnen de samenleving opgeld doen.

Naar de mening van de Raad doet slechts aandacht voor deze drie factoren in combinatie met elkaar recht aan de omstandigheid dat emancipatieprocessen in de tijd in groeiende mate ontstaansspecifieke (of leefstijlspecifieke) trekken vertonen.

3.2.3 Ontwikkelingen in voorzieningenaanbod

In de afgelopen jaren zijn er aanzienlijke veranderingen opgetreden in de ruimtelijke structuur van arbeidsplaatsen en voorzieningen, zoals hiervoor is beschreven in hoofdstuk 2, met name in kader 3. Die ontwikkelingen kunnen kort samengevat worden met de begrippen schaalvergroting, differentiatie en ruimtelijke uitwaaiing.

Schaalvergroting heeft in de afgelopen decennia geleid tot een sterke teruggang van kleine dorps- en buurtwinkels. Naast bedrijfseconomische factoren speelt hierbij ook het consumentengedrag een grote rol. Juist omdat consumenten de beschikking kregen over meer tijd en betere vervoersmogelijkheden, konden zij gaan kiezen voor ‘verre’ concurrenten die qua prijs of kwaliteit beter aan hun verwachtingen voldeden. Door dit gedrag ondergroeven zij het draagvlak van de lokale voorzieningen; wanneer deze eenmaal moesten sluiten, bleef er voor de rest van de bevolking weinig anders over dan het gedrag van de ‘weglopers’ te volgen. De keuze van de een resulteerde in dwang voor de ander.

Toch wisten veel lokale ondernemingen zich staande te houden in het schaalvergrotingsproces door in te haken op de behoefte aan differentiatie door het ontwikkelen van eigen specialisatie. Voorbeelden zijn er te over: de snackbar op de hoek transformeert zich tot pizzakoerier, de dorpsbakker trekt klanten van heinde en verre vanwege de kwaliteit van zijn banket, en de plaatselijke smid wordt specialist in traditioneel hangen en sluitwerk voor monumentenpanden. Soms wisten hele dorpen een speciale functie te pakken. Zo is Laren tegenwoordig een belangrijk centrum voor de haute couture.

Deze uitwaaiing van regionale functies over een groot gebied werd versterkt door enerzijds de toegenomen (auto)mobiliteit en anderzijds de congestieproblemen in stedelijke centra. Arbeidsplaatsen, onderwijsinstituten, ziekenhuizen en allerlei vormen van detailhandel verplaatsten zich daarom naar de stadsrand of verder; in plaats van een centrale positie in een (openbaar vervoer)netwerk werd autobereikbaarheid steeds vaker het doorslaggevend vestigingscriterium.

De mogelijkheden voor schaalvergroting en differentiatie zijn beide afhankelijk van een vergroting van draagvlakken. Dit kan totstandkomen door een uitbreiding van de bevolking ter plaatse, maar meestal is tegenwoordig sprake van een territoriale verruiming van het marktgebied. Maar dat is alleen mogelijk wanneer de 'consumenten' bereid zijn de prijs voor dit betere aanbod te betalen: langere reisafstanden en -tijden. Die bereidheid lijkt in hoge mate aanwezig.

Kader 6 Schoolkeuzes

Illustratief is in dit verband de uitkomst van een onderzoek naar schoolkeuzes in het Amsterdamse basisonderwijs. Laag opgeleide autochtone en allochtone ouders kozen min of meer vanzelfsprekend een school in de buurt. Hoog opgeleide en vaak tweeverdienende ouders kozen daarentegen vaak een school op aanzienlijke afstand van het woonadres, ook als de buurtscholen 'wit' waren. Tijdsbudgettair lijkt dat niet erg voor de hand liggend. Kwaliteitseisen bleken voor deze ouders echter veel belangrijker, al was het soort kwaliteiten dat men zocht tegelijkertijd zeer gevarieerd.

Bron: K. van Breenen e.a. (1991) Etnische Scheidslijnen in het Amsterdamse Basisonderwijs, een keuze? Gemeente Amsterdam.

Een gevolg van dit soort ontwikkelingen is dat lokale draagvlakken voor allerlei voorzieningen op het gebied van zorg, arbeid en vrije tijd bijzonder kwetsbaar zijn. Enerzijds worden zij voortdurend bedreigd door het ontstaan van voorzieningen elders die beter aansluiten op de vraag van een deel van de beoogde 'clientèle', anderzijds zullen zij bedoeld of onbedoeld al snel een eigen signatuur ontwikkelen die dit soort voorzieningen kwalitatief onaantrekkelijk maakt voor een ander deel van de potentiële vraag. De verwikkelingen rond de 'brede school' en de naschoolse opvang lijken in dit verband illustratief.

Het lokale draagvlak voor georganiseerde voorzieningen kan ook aangetast worden van onderaf: door de informele arrangementen die huishoudens met anderen aangaan. Velerlei vormen zijn hierbij mogelijk: een zwart betaalde hulp in de huishouding of oppas, gratis hulp van familie, wederzijdse dienstverlening tussen verschillende huishoudens enzovoort.

Informele netwerken zijn voor de meeste drukbezette huishoudens van cruciaal belang als vangnet voor onvoorziene omstandigheden. Meer formele voorzieningen hebben in dat geval doorgaans weinig te bieden. In die zin zijn zij eerder complementair aan formele voorzieningen dan daarmee concurrerend. Maar de stap van incidentele hulp naar meer reguliere afspraken is natuurlijk snel gemaakt. Uiteindelijk kan dit zelfs leiden tot een zekere formalisering: van oppasoma tot erkend (en gesubsidieerd) gastouderschap.

Informele arrangementen berusten in hoge mate op onderling vertrouwen en gedeelde opvattingen. Men vertrouwt iemand niet zomaar zijn huissleutel of zijn kinderen toe. Zij floreren dan ook vooral binnen netwerken van familie, bekenden en gelijkgezinden, of anders gezegd, in milieus met veel soort- en lotgenoten. In milieus waarin sterk vastgehouden wordt aan de traditionele taakverdeling tussen man en vrouw zullen tweeverdieners op minder begrip en bijstand kunnen rekenen dan in milieus waar hun leefstijl de boventoon voert. En in milieus waarin het autogebruik wijd verbreid is, zullen auto-lozen moeite hebben om mee te draaien.

Kader 7 Sociale netwerken

Het grote belang van dit soort sociale netwerken kwam sterk naar voren uit een onderzoekje onder autochtone ouders die hun kind van een 'zwarte' school in de eigen buurt hadden gehaald ten gunste van een 'witte' school elders. De kwaliteit van het onderwijs op de voormalige school was daarvoor meestal niet de reden. Daarover was men wel tevreden. Hun problemen hadden vooral te maken met het sociale gebeuren rond de school. Te weinig vriendjes bij wie men de kinderen kon laten spelen onder het vertrouwde toezicht van een volwassene, te weinig andere ouders met wie men goed kon praten over allerlei opvoedingsproblemen werden daarbij genoemd. Maar het voornaamste voordeel van de nieuwe school was toch vooral dat men in geval van nood maar een andere ouder hoefde te bellen, en de kinderopvang was in goede handen.

Bron: Marion Faassen (1999) Kiezen voor de Watergraafsmeer. Doctoraalscriptie Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.

3.2.4 Ruimtelijke differentiatie van knelpunten

In het voorafgaande is sterk de nadruk gelegd op de relatie tussen mobiliteit en bevolkingssamenstelling enerzijds en de ontwikkeling van draagvlakken voor voorzieningen en arrangementen die bevorderlijk kunnen zijn voor de doelstellingen van het emancipatiebeleid anderzijds. Om wat voor voorzieningen en arrangementen het hierbij zou moeten gaan, is echter minder duidelijk. In de literatuur over dit ontwerp worden talloze suggesties aangedragen: meer crèches, naschoolse opvang, buurtgebonden telewerkcentra,

telehuiswerk, ruimere openstelling van winkels en diensten, etcetera. De vraag blijft echter enerzijds op welk schaalniveau en voor wie dit soort voorzieningen een oplossing biedt, en anderzijds waar er voor deze voorzieningen een voldoende draagvlak bestaat.

Binnen Nederland bestaat een aanzienlijke milieudifferentiatie, zoals bleek uit het voorgaande hoofdstuk. Voor de Raad biedt die differentiatie uiteenlopende aanknopingspunten voor het ontstaan van emancipatoire voorzieningen en arrangementen. Een gedetailleerde uitwerking hiervan is in dit bestek niet mogelijk en ook niet zinvol. Bovendien is de daarvoor benodigde informatie ontoereikend. Maar zelfs een simpele en grove driedeling als stedelijk, suburbaan en perifeer-landelijk geeft al een aardig inzicht in de variatie in condities en mogelijkheden.

Grootstedelijke milieus genieten een reputatie als de emancipatoire milieus bij uitstek. Op zichzelf is dit niet verwonderlijk. De hoge dichtheden en de gedifferentieerde bevolkingsopbouw bieden goede condities voor een breed pakket aan voorzieningen op een betrekkelijk klein - beloopbaar en befetsbaar - territorium. Er zijn echter ook knelpunten. De geringe sociale samenhang en de cultureel heterogene bevolking maken het in bepaalde stadsdelen moeilijk om voldoende betrouwbare informele netwerken op te bouwen. Voor kinderen wordt de stad ervaren als een problematisch en onveilig milieu; permanent toezicht en begeleiding bij alles wat zij buiten de woning ondernemen, drukt zwaar op het tijdsbudget. In de doorgaans kleine woningen zijn er weinig mogelijkheden voor thuiswerk. Ten slotte is de werkgelegenheidssituatie voor mensen met een laag kwalificatieniveau niet erg gunstig. Bovendien leidt de verplaatsing van werkgelegenheid naar de stadsrand voor velen tot langere en onzekere reistijden.

Suburbane gebieden werden tot voor kort vooral gekenmerkt door een hoog aandeel gezinshuishoudens met een doorgaans vrij traditionele arbeidsdeling tussen de sexen. Voorzover vrouwen al werkten, was dit in een parttime baantje dat hun 'hoofdtak', de zorg voor huishouden en kinderen, niet belemmerde. De afgelopen jaren lijkt er in die situatie snel verandering te komen. De voormalige kostwinners zitten vaker thuis, deels met thuiswerk, deels doordat zij zijn gaan 'parttimen'. Hun partners zijn dan weg met de auto voor een volledige werkdag elders in de regio, zij het nog steeds in een parttime baan. De precieze gevolgen van deze ontwikkeling zijn nog moeilijk te overzien. Aanpassingen in het voorzieningenapparaat lijken achter te lopen op de vraag. De aard van de problemen varieert van plaats tot plaats. Hier is een tekort aan crècheplaatsen, daar houden scholen in hun roosters nog weinig rekening met werkende ouders, elders is het ondoenlijk om na 18.00 uur nog voedsel te kopen of een afhaalmaaltijd te bemachtigen. Deels gaat het hier natuurlijk om tijdelijke problemen, deels zijn er ook structurele knelpunten. Met name het ontbreken van (goedkope) accommodaties in veel suburbane gebieden blokkeert vernieuwingen in het voorzieningenapparaat. Tegelijkertijd moet

opgemerkt worden dat de suburbane wereld een heel mobiele wereld is. Autoritten van vijf à tien kilometer worden gemakkelijk ondernomen. In toenemende mate lijken regionale structuren lokale mogelijkheden te completeren en daarmee tegelijkertijd te concurreren.

In perifeer-landelijk milieus zijn de lokale draagvlakken vaak zo ijl dat zelfs de meest basale voorzieningen er met moeite het hoofd boven water kunnen houden. Ter compensatie is de samenleving daar dan ook zeer (auto)mobiel. Maar ondanks deze mobiliteit blijven ook de regionale draagvlakken voor bijzondere voorzieningen nogal mager. Welke invloed dit heeft op de arbeidsparticipatie van vrouwen en mannen is niet echt duidelijk. Over het algemeen lijkt de organisatie van de arbeid in rurale gebieden wat informeler: velen werken in kleine ondernemingen, in een eigen gezinsbedrijf of als zelfstandige. De ruimte in en rond de meeste woningen biedt mogelijkheden voor kleinschalig ondernemerschap. Deze vormen van arbeidsorganisatie maken een wat flexibeler organisatie van de werkdagen mogelijk. Daarnaast spelen informele netwerken een grote rol, al moet daarbij wel de kanttekening geplaatst worden dat zij vaak op verwantschap gebaseerd zijn. De specifieke taken die binnen zulke netwerken opgevangen kunnen worden, zullen naar plaats nogal variëren, afhankelijk van de sociale signatuur van de plattelandsgemeenschap. Ten denken valt hierbij aan het verschil tussen het Groninger Hogeland, met zijn vele ‘vluchtelingen’ uit de (Rand)stad, en de orthodox-protestantse gebieden in Noord-Overijssel.

3.3 Oplossingsrichtingen

3.3.1 Enkele kanttekeningen vooraf

Hoewel er binnen de Nederlandse samenleving groeperingen zijn die principieel vasthouden aan een scheiding tussen mannentaken en vrouwentaken, genieten in abstracto de doelstellingen van het emancipatiebeleid vermoedelijk een brede steun. Maar concrete uitwerkingen van wat daarvoor nodig is, en tegen welke prijs, variëren sterk al naar gelang het soort huishouden en de plaatselijke omstandigheden. Er is daarom geen enkele aanleiding voor heel Nederland een soort ‘standaardpakket emancipatievoorzieningen’ te ontwikkelen.

In het verlengde hiervan ligt een tweede kanttekening. Het lijkt onverstandig bij het zoeken naar oplossingsmogelijkheden voor gesignaleerde knelpunten in de dagindeling het vizier alleen te richten op georganiseerde voorzieningen op het niveau van de lokale gemeenschap (buurt en dorp). De Raad onderschrijft het belang van dit lokale niveau, maar wil tegelijkertijd wijzen op de kwetsbaarheid van een lokale benadering en op het feit dat de praktijk juist gaat in de richting van een bovenlokale aanpak. Enerzijds ontwikkelt dit niveau zich in interactie met de, onmisbare, informele arrangementen van individuele of samenwerkende huishoudens, anderzijds is het gevoelig voor ontwikkelingen

die zich afspelen op bovenlokaal, regionaal of subregionaal, niveau. In een steeds mobieler samenleving wint dit niveau sterk aan betekenis. De verhoudingen tussen deze drie niveaus zijn tegelijk complementair en concurrerend.

Ten derde is de situatie rond het vraagstuk van de dagindeling nogal dynamisch. In de sfeer van de arbeidsarrangementen treden aanzienlijke verschuivingen op, de gevolgen van de verruiming van de Winkelsluitingswet zijn nog lang niet uitgekristalliseerd, en ook in sociaal-culturele zin is de samenleving nog volop in beweging. Onder die omstandigheden is het twijfelachtig of veel 'oplossingen', die nu bedacht worden, een erg duurzaam karakter zullen hebben.

3.3.2 Mogelijkheden van ruimtelijke ordening

De complexiteit van deze vraagstukken vergt natuurlijk 'beleid op maat', dat met behulp van een interactieve aanpak vooral faciliterend zal moeten zijn voor initiatieven vanuit de samenleving. Het probleem is alleen dat een dergelijk uitgangspunt vooralsnog een samenvatting is van goede bedoelingen. Een operationele uitwerking lijkt een lastige opgave.

De mogelijkheden om via ruimtelijke ordening in dit veld een belangrijke bijdrage te leveren, zijn bescheiden. Het idee van tijdswinst door nabijheid en concentratie lijkt in dit verband natuurlijk aantrekkelijk, maar een dergelijke aanpak staat nogal haaks op allerlei maatschappelijke ontwikkelingen. In gezinshuishoudens, en met name in eenoudergezinnen, zijn de problemen rond de dagindeling het meest knellend. Toch gaat hun woonvoorkeur eerder uit naar een ruime en groene woonomgeving dan naar een compact stadsmilieu gegroepeerd rond een breed scala aan voorzieningen. Meer in het algemeen kan gesteld worden dat bouwen in hoge dichtheden vermoedelijk weinig effect heeft op de dagindeling. Compact bouwen wil nog niet zeggen dat de bewoners compact gaan leven. In brede lagen van de Nederlandse samenleving is een hoge (auto)mobiliteit inmiddels dusdanig gemeengoed geworden, dat zij hun dagindeling rond dit gegeven inrichten.

Maatschappelijk bezien is de rol van de automobility enigszins ambivalent. Op het niveau van individuele huishoudens betekent de auto doorgaans een verruiming van keuzemogelijkheden en een, dankzij snelheid en flexibiliteit, verminderde druk op de dagelijkse agenda. Op collectief niveau vergroot de mobiliteit het draagvlak voor een sterk gedifferentieerd aanbod aan voorzieningen en andere faciliteiten, en maakt het daarmee mogelijk voor huishoudens om arbeid en zorg 'op maat' te combineren. Maar tegelijk ontstaat er door aanpassingen in de verzorgingsstructuur ook een toenemende 'mobiliteitsdwang'. Te keren lijkt deze ontwikkeling echter niet; het is vooral zaak haar goed te geleiden⁵.

⁵ zie ook advies Mobiliteit met beleid, VROM-raad, 1999

3.3.3 Differentiatie van oplossingsrichtingen

Om te beginnen zal via de ruimtelijke ordening letterlijk ruimte moeten worden gezocht voor initiatieven die op een of andere wijze helpen knelpunten in de dagindeling te verlichten. Het gaat daarbij om geschikt onderdak op de juiste plaats. Eenvoudig is dat niet. Enerzijds omdat die vraag nogal diffuus is, zowel naar ruimtebehoefte als naar locatie, anderzijds omdat het hierbij meestal gaat om economisch vrij zwakke functies, die behoefte hebben aan goedkoop onderdak en/of actieve overheidsondersteuning. Sommige van die functies stellen vrij strikte eisen aan de inrichting (bijvoorbeeld kinderdagverblijven), in andere gevallen zal het echter vooral gaan om experimenteerruimte. Goedkope en flexibel te benutten ruimtes zijn in Nederland een schaars goed aan het worden. In de steden heeft de stedelijke vernieuwing veel van dit soort ruimtes laten verdwijnen en in de (betrekkelijk recent gebouwde) suburbane gebieden is het aanbod helemaal schaars. Alleen in perifere plattelandsgebieden is er wat dat betreft nog wel enig aanbod. Maar voorzover er nog ruimte beschikbaar is in deze sfeer, is dat meestal ‘dankzij’ een zeer ongunstige locatie.

Een en ander betekent dat de overheid zich actief zal moeten richten op het verwerven en beheren van flexibel te benutten ruimtes voor initiatieven op het gebied van het combineren van arbeid, zorg en vrije tijd op kansrijke locaties. Kostendekkend zal de exploitatie daarbij zelden zijn. Hiermee is echter nog niets gezegd over de wijze waarop de, voor het verlichten van knelpunten in de dagindeling, noodzakelijk geachte accommodaties en faciliteiten ruimtelijk gelocaliseerd dienen te zijn. De trends waarmee in dit verband rekening moet worden gehouden zijn niet eenduidig. In de eerste plaats kan bij veel huishoudens een groeiende geneigdheid worden vastgesteld tot het creëren van voorzieningen binnen de eigen woning, zowel in de zorgsector als in de sfeer van het thuiswerken. Daarnaast overweegt wat betreft de voorzieningen buitenshuis een tendentie tot schaalvergroting. Immers, het bestand van relevante voorzieningen in dit verband zoals scholen, sociaal-medische faciliteiten, winkels en dergelijke, raakt meer en meer geconcentreerd in omvangrijke centrumclusters, ter facilitering van steeds groter wordende verzorgingsgebieden. Tezelfdertijd zijn wat betreft deze voorzieningen buitenshuis echter tegenbewegingen aan de orde. In een grootwinkelbedrijf als Albert Heijn is bijvoorbeeld enerzijds duidelijk sprake van een groeiende concentratie van het winkelaanbod in megavestigingen met een superbreed assortiment, terwijl dit bedrijf anderzijds tevens serieuze plannen heeft tot herstructurering van haar buurtwinkels tot winkels die weliswaar slechts uitgerust zullen zijn met een beperkt basisassortiment, maar daarnaast volledig zijn ingericht op het verwerken van door bewoners en beroepsbeoefenaren uit de buurt al dan niet telematisch ingediende bestellingen uit het superbrede assortiment. Daarbij is het de bedoeling dat deze klanten hun bestellingen later op de dag bij de desbetreffende buurtwinkel kunnen afhalen. Juist op dit soort tegenbewegingen zou door de overheid ingespeeld kunnen worden bij het zoeken naar strategieën op het vlak van de ruimtelijke ordening ter verlichting van knelpunten in de dagindeling.

Het lijkt de Raad in dit verband zinvol deze strategieën te classificeren naar een drietal ruimtelijke schaalniveaus, te weten (a) het bovenlokale niveau, (b) het lokale niveau van de nabije woonomgeving en (c) het niveau van de woning.

Het bovenlokale niveau

Op bovenlokaal niveau lijkt vooral het knooppuntconcept strategisch betekenis te hebben. Met dit concept doelt de Raad in algemene zin op locaties die enerzijds functioneren als interactiemilieu voor een ter plekke gesitueerde concentratie van bedrijven en voorzieningen, terwijl ze anderzijds een functie hebben als transferpunt in de in Nederland aanwezige netwerken van collectief en individueel vervoer. In het kader van dit advies gaat het de Raad speciaal om zorggerelateerde activiteiten zoals scholen, medische voorzieningen, steunpunten voor sociale dienstverlening, winkels, crèches en dergelijke.

Gemeten naar maatstaven van toegankelijkheid, bereikbaarheid en beschikbaarheid is het doel van deze zorgknooppunten tweeledig. In de eerste plaats dienen ze, gelet op de omvang en opbouw van het voorzieningenbestand ter plekke, op een beslissende wijze bij te dragen aan de aanwezigheid van een adequaat voor alle in het verzorgingsgebied rond het desbetreffende knooppunt woonachtige doelgroepen (gegeven de welstand, etnische achtergrond en levensfase en dergelijke van de betrokkenen) goed toegankelijk bestand van zorgvoorzieningen. In de tweede plaats dienen ze, gelet op hun bereikbaarheid vanuit het verzorgingsgebied alsmede op het regime van openingstijden ter plekke, ertoe bij te dragen dat de ingezetenen van het desbetreffende verzorgingsgebied (gegeven hun verplaatsingsmiddelen en hun dagelijkse tijdbudget) in hun dagelijks bestaan in staat zijn tot een soepele combinatie van hun beroepsbezigheden, hun zorgtaken en hun vrijetijdsactiviteiten. Vooral het laatstgenoemde doel vormt de aanleiding voor het ontwikkelen van dit knooppuntconcept. Daarbij is het zoeken van aansluiting bij reeds bestaande grootschalige regionale knooppunten in de meeste gevallen niet bijzonder effectief. Afstanden worden dan al snel te groot, en het juist door druk bezette huishoudens gevreesde congestiespook komt al snel om de hoek kijken. Relevanter lijkt de gedachte van subregionale zorgknooppunten, hetzij in aansluiting op bestaande centra van een lagere orde, hetzij nieuw te ontwikkelen⁶.

Juist vanwege het te garanderen minimum aan zorgvoorzieningen per verzorgingsgebied zal de overheid bij het ontwikkelen van zorgknooppunten het voortouw moeten nemen. Dit kan ze doen door:

- a. in het kader van haar ruimtelijke beleid de desbetreffende plekken te bestemmen en te ontwikkelen;
- b. haar eigen zorgvoorzieningen in aansluiting op elkaar ter plekke te concentreren;

⁶ Zie voor deze gedachte ook de notitie van A2 stadsadviseurs, Het vergeten knooppunt, over de relatie dagindeling en het concept netwerkstad. Rotterdam 2000

- c. bij te dragen aan vestiging ter plaatse van verwante commerciële zorgvoorzieningen (winkels, horecafaciliteiten en dergelijke) alsmede van andersoortige vormen van bedrijvigheid, voorzover niet van sfeer aantastende of congestie veroorzakende aard; en
- d. bij te dragen aan het creëren van eventueel noodzakelijke subregionale verkeersfaciliteiten (denk aan bel- en schoolbussen).

Dat hierbij tussen de qua verstedelijkingsgraad te onderscheiden landsdelen verschillen in uitwerking van het zorgknooppuntconcept zullen ontstaan, valt gemakkelijk in te zien. In de grote steden in het Westen zal een zorgknooppunt, uitgaande van de eis dat alle te bezoeken plekken (de eigen woning, de werkplek, de te bezoeken zorgvoorzieningen) voor de betrokken ingezetenen in het kader van hun leven van alledag goed te bereiken moeten zijn, toch al gauw een stedelijk verzorgingsgebied met zo'n 50.000 à 100.000 inwoners bestrijken. Daarentegen zal een zorgknooppunt op het perifere platteland in Noord-Nederland, ondanks de omstandigheid dat in dit geval veelal meerdere woonkernen bestreken zullen moeten worden, vaak een verzorgingsgebied met slechts enkele duizenden inwoners moeten bedienen.

Het lokale niveau

Met het lokale niveau wordt in dit advies bedoeld op de gebiedseenheid die past bij de rayons die door de ingezetenen in het kader van hun dagelijks bestaan indien nodig meerdere malen per dag zonder moeite - hetgeen in de praktijk van dit moment wil zeggen te voet binnen enkele minuten - vanuit de eigen woning blijkt te worden bestreken. Hierbij kan het zowel gaan om dorpen met een paar honderd inwoners als om stadsbuurten met enkele duizenden ingezetenen. Aangezien het, vanwege de momenteel aan de gang zijnde processen van schaalvergroting, waarschijnlijk al de nodige moeite zal kosten om de eerder in dit advies voorgestelde subregionale zorgknooppunten tot ontwikkeling te brengen dan wel in bedrijf te houden, lijkt het de Raad niet realistisch om ook nog te pleiten voor een door de overheid te garanderen minimaal noodzakelijk pakket van zorgvoorzieningen op lokaal niveau. Wèl heeft het voor diezelfde overheid zin positief in te spelen op initiatieven van onderop waarin de instelling of continuering van bepaalde zorgvoorzieningen op lokaal niveau wordt beoogd, of het hierbij nu gaat om acties die gedragen worden door specifieke zorgbiedende instanties (bijvoorbeeld in geval van een onderwijsinstelling die organisatorische samenwerking tussen scholen gepaard wil laten gaan aan handhaving van de ruimtelijke spreiding van de betrokken scholen over afzonderlijke gebouwen) of om initiatieven vanuit een in een bepaalde buurt of kern in grote mate aanwezige bevolkingsgroep met specifieke zorgbehoeften (bijvoorbeeld in geval van een groep ouders met jonge kinderen die in hun buurt een kinderdagverblijf willen oprichten).

Met betrekking tot het verlichten van knelpunten in de dagindeling van de ingezetenen, is de betekenis van het lokale woonmilieu in deze dagen dan ook een andere. Alleen op dit lage schaalniveau blijkt in de praktijk momenteel nog enigszins gerekend te kunnen worden op de aanwezigheid van onmiddellijk beschikbare en bereikbare 'helpende handen' als de dagindelingsroutines van ingezetenen door een plotseling incident (ziekte, een vastgelopen trein en dergelijke) dreigen te worden verstoord. Een zekere mate van verwantschap qua sociale achtergrond en levensstijl tussen de bewoners in het desbetreffende lokale milieu vormt in dit verband vaak een stimulans voor de aanwezigheid van dergelijke helpende handen.

Op dit lage schaalniveau gaat het er dus vooral om dat de overheid inspeelt op lokale ontwikkelingen. Dit kan ze doen door:

- a. bij te dragen aan handhaving van (nog) bestaande lokale voorzieningen ter plaatse;
- b. de mogelijkheden te scheppen voor het verwerven van ruimte in gevallen waarin op lokaal niveau nagestreefde voorzieningen onderdak behoeven; en
- c. een soepele houding aan te nemen tegenover sociale transformatieprocessen op lokaal niveau die leiden tot het ontstaan van specifiek bevolkte dorpen of stadsbuurten; het ontstaan of voortbestaan van lokale hulpnetwerkers lijkt door de aanwezigheid van een geprofileerd bevolkingsbestand namelijk te worden bevorderd.

Het niveau van de woning

Met betrekking tot het verzachten van knelpunten in de dagindeling heeft de eigen woning van de betrokkenen in beginsel vooral tot functie dat ze faciliteiten biedt, waardoor het voor de bewoners mogelijk wordt, indien nodig, alle aan de orde zijnde beroepsbezigheden, zorgtaken en andersoortige routinematige activiteitsvormen thuis te kunnen verrichten en combineren. Deze functie blijkt door de ingezetenen ook al geruime tijd te worden onderkend. Systematisch blijken deze bewoners namelijk reeds jaren bezig te zijn, zowel door middel van verbouwings- en herinrichtingsacties als via de aanschaf van steeds meer apparaten, om het vermogen tot zelfverzorging en zelfproductie in de woning te vergroten. Hierbij maakt het ook in dit geval wel uit van welk type woonmilieu de betrokkenen ingezetene zijn. Terwijl de handhaving van knooppunten op subregionaal niveau tot dusverre vooral met problemen gepaard lijkt te gaan in de perifeer-landelijke gebieden in dit land, onder andere door de vergeleken met elders veelal beperkte omvang van de bevolkingsdraagvlakken op subregionaal niveau aldaar, kost het introduceren van 'brede woningen', dat wil zeggen van woningen waarin zoveel mogelijk de potenties zijn ingebouwd om thuiswerk, thuiszorg en andersoortige basisactiviteiten ter plekke te kunnen combineren, tot nu toe meer moeite in de stedelijke regio's, dit onder andere vanwege de compactere bouw ter plekke.

Dat de overheid op dit niveau activiteiten kan ontplooiën, is duidelijk. Zowel via haar beleid gericht op het bestemmen van de ruimte als in haar huisvestingsbeleid kan ze bijdragen aan uitbreiding van het aantal brede woningen. In een dergelijke ‘verbredingsstrategie’ zouden onder andere de volgende drie actiepunten aan de orde moeten komen:

- a. versoepeling van de geldende regelsystemen voor het bestemmen en inrichten van woningen en andersoortige panden, dit ter vergroting van de mogelijkheden tot het combineren van verschillende soorten activiteiten ter plekke;
- b. vergroting van de hoeveelheid (woon)ruimte per persoon; en
- c. vergroting van het aantal gebruiksmogelijkheden in de aanwezige vertrekken door het inbouwen van de nodige infrastructuur voor allerlei activiteitsvormen (ICT-voorzieningen, stromend water en dergelijke).

4 Tot slot - Terugblik op de gestelde vragen

In feite zijn de vijf vragen uit de adviesaanvraag in het voorgaande betoog al beantwoord. Bij wijze van samenvatting kunnen in dit verband echter nog de volgende opmerkingen worden gemaakt.

De Raad constateert dat Nederland, mede als uitvloeisel van verschillende emancipatieprocessen, meer en meer bevolkt is geraakt door een grote verscheidenheid van huishoudvormen, onderling verschillend wat betreft hun samenstelling, hun prioriteiten in het bestaan van alledag, hun bezighedenpakket en hun interne taakverdelingsarrangement. Het staat daarom naast de werkelijkheid om alle bij de onderscheiden huishoudvormen betrokken vrouwen met hun uiteenlopende levensomstandigheden en levensstijlen voor het vaststellen van hun emancipatiegeneigdheid en emancipatiesucces te confronteren met standaarden als de norm dat de betrokkenen als potentiële beroepsbeoefenaars gedurende hun levensloop gemiddeld 30 tot 32 uur per week betaald werk dienen te verrichten (als maatstaf voor economische zelfstandigheid) en dat dit leven bij voorkeur dient te geschieden in langdurige combinatie met eenzelfde partner en bijbehorende kinderen (passend in het combinatiemodel). De Raad acht het kiezen voor één type huishouden, het combinatietype eenzijdig en niet passend bij de steeds pluriformer wordende opbouw van de Nederlands bevolking (vraag 1).

De Raad ziet mogelijkheden, zij het slechts in betrekkelijke mate, om via ingrepen in de ruimtelijk orde in Nederland bij te dragen tot het bewerkstelligen van omstandigheden waarin voor vrouwen betere mogelijkheden aanwezig zijn voor het realiseren van een meer bij hun persoonlijke levensbehoeften passend geëmancipeerd leefpatroon. In dit verband zijn in dit advies met name drie ruimtelijke inrichtingsstrategieën aan de orde gesteld, te weten:

- a. het ontwikkelen op subregionaal niveau van ‘zorgknooppunten’, ter verzekering van een voor alle ingezetenen in het kader van hun dagelijkse bestaan in aanvaardbare mate toegankelijk, beschikbaar en bereikbaar bestand van zorgvoorzieningen;
- b. het stimuleren van de vorming op lokaal niveau van hulpnetwerken, voor het verhelpen van plotseling optredende knelpunten in de dagindeling van de bewoners; en
- c. het bevorderen van de ontwikkeling van ‘brede woningen’ ter vergroting van de mogelijkheden om in eigen huis, onder optimale omstandigheden qua toegankelijkheid, beschikbaarheid en bereikbaarheid, beroepsbezigheden en zorgtaken te kunnen verenigen (vragen 2, 3 en 4).

Hoewel de meest uitgesproken op emancipatie gerichte vrouwen volgens sommigen wellicht vooral gezocht moeten worden onder de carrièregerichte, kinderloze, fulltime werkende, alleenstaande of in koppels levende vrouwen in de stedelijke woonmilieus, blijken ook in de suburbane en landelijke leefmilieus emancipatieprocessen aan de orde te zijn, zij het in deze milieus vooral onder in gezinsverband levende vrouwen. Emancipatie is dus volstrekt niet aan één type leefmilieu gebonden. De Raad ziet er dan ook geen heil in dit advies het karakter te geven van een zoektocht naar het qua emancipatiegehalte meest ideale ordeningsmodel voor de ruimtelijke (her)inrichting van heel Nederland. Liever draagt hij bij aan het vinden van ruimtelijke ingrepen die bruikbaar zouden kunnen zijn voor het verhogen van het emancipatie-accommoderend vermogen van de verschillende in werkelijkheid te onderscheiden leefmilieutypen (stedelijk, suburbaan, perifeer-landelijk) voor de daar, al dan niet slechts gedurende bepaalde fasen van hun leven, woonachtige huishoudvormen. Bovengenoemde drie inrichtingsstrategieën behoeven dan ook milieuspecifieke uitwerking (vragen 2, 3 en 4).

Zeker als het momenteel gevoerde ruimtelijk beleid wordt beoordeeld op de in dit verband geplande investeringen (Schiphol, Tweede Maasvlakte, HSL-lijnen, Betuwelijn en dergelijke) kan slechts worden vastgesteld dat dit beleid in de eerste plaats lijkt te zijn gericht op verhoging van de economische doelmatigheid van de ruimtelijke inrichting van het land. De in dit advies aan de orde zijnde Meerjarennota Emancipatiebeleid maakt, tezamen met andere publicaties op dit vlak, duidelijk dat een dergelijke vorm van ruimtelijke ordening wellicht te zeer een op 'productiviteit' gericht karakter heeft en meer gericht zou moeten zijn op de 'leefbaarheid' van de na te streven inrichting voor de burgers. De ruimtelijke orde dient ook te voldoen aan allerlei maatstaven van sociale rechtvaardigheid, ook al zou dit hier en daar gepaard gaan met aantasting van de doelmatigheid van deze orde (vraag 5).

Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

Rijnstraat 8
2515 XP Den Haag
Interne postcode 100
Tel : 070-339 4040
Fax: 070-339 1341

Bijlage 1: De adviesaanvraag

Centrale Sector
Bureau Secretaris-Generaal

De voorzitter van de VROM-raad
De heer Dr Ir Th. Quené
Postbus 30949
2500 GX 's-Gravenhage

Uw kenmerk	Uw brief	Kenmerk	Datum
		BSG 2000053255	11 mei 2000

Onderwerp

Verzoek aan de VROM-raad inzake dagindeling

Geachte heer Quené,

De ministerraad heeft recentelijk de Meerjarennota Emancipatiebeleid "Van Vrouwenstrijd naar zelfzfsprekendheid" aanvaard en de nota is naar het parlement verstuurd. De nota stelt vijf domeinen centraal te weten de drie "klassieke" terreinen: "Arbeid, zorg en inkomen", "Macht en besluitvorming" en "Mensenrechten" en twee nieuwe: "Dagindeling" en "informatie- en communicatietechnologic".

De Sociaal-Economische Raad, de Raad voor het Openbaar Bestuur, de Onderwijsraad, de Adviesraad Internationale Vraagstukken en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling en uw raad worden gevraagd advies over (delen van) de nota uit te brengen. Over het hoofdstuk Dagindeling willen wij uw advies vragen. Met behulp van de adviezen en reacties zal in het Meerjarenbeleidsplan het emancipatiebeleid voor de middellange termijn worden uitgewerkt en zal VROM bezien of de invloed ervan noopt tot een aanpassing van beleid.

Het hoofdstuk "Dagindeling" gaat met name over de vraag hoe het collectieve gebruik van ruimte en tijd kan worden afgestemd op de eisen van deze tijd, in het bijzonder op het leven van mensen die taken combineren. Dat klinkt eenvoudig maar bij nader inzien blijkt dat de organisatie van ruimte en tijd, ontstaan op basis van het kostwinnersdenken, nog diep in de maatschappelijke structuren verankerd zit. Nieuwe afspraken over het collectieve gebruik van ruimte en tijd zijn niet van vandaag op morgen gemaakt ook al doet de behoefte zich inmiddels sterk voelen.

In de achtergrondverkenning, die is gemaakt voor dit hoofdstuk, wordt opgemerkt, dat de aandacht voor het probleem "dagindeling" tot nog toe vooral is uitgegaan naar het individuele niveau van de particuliere huishoudens. Oplossingen zijn hoofdzakelijk gezocht in het beter afstemmen van de gezinssituatie op de eisen van het werk. Als tegenhanger zijn verlofmogelijkheden gecreëerd. Herinrichting van de ruimte, andere organisatievormen voor het vervoer, en, meer in het algemeen, een

Bijlagen:

BSG 2000053255

3 mei 2000

2

benadering van het vraagstuk op macroniveau zijn nog nauwelijks in beeld gekomen. Voor verdere ontwikkeling van het beleid inzake de "dagindeling" is daarom een belangrijke rol weggelegd voor vooral de ruimtelijke ordening.

Vragen waarop wij in elk geval het standpunt van de Raad wensen te vernemen betreffen de volgende:

1. Welke invloed zal de dagindeling, daarbij rekening houdend met verschillen in levensfasen, huishoudenssamenstelling en etnische en culturele verschillen, voor de komende 10 jaar hebben op de beleidsterreinen van VROM?
2. Welke mogelijkheden ziet uw Raad voor een macrobenadering van het vraagstuk dagindeling? Welke rol spelen de overheid en andere factoren daarbij?
3. Hoe kan de ruimtelijke inrichting van ons land worden afgestemd op de (verandrende) behoeften en wensen die voortkomen uit het combineren van arbeid en zorg, daarbij rekening houdend met verschillen in levensfasen, huishoudenssamenstelling en etnische en culturele verschillen?
4. Deelt uw raad de analyse en aanbevelingen in de verkenning "Van taak tot zaak" van Machielse en Meerts (bijlage bij de nota) en hoe kan dit worden omgezet in beleid?
5. Geeft de meerjarennota Emancipatiebeleid als geheel, en de ontwikkeling in de richting van het "tweeverdienersschap" in het bijzonder, volgens uw raad redenen om de tot nu toe gehanteerde uitgangspunten op de beleidsterreinen van VROM te heroverwegen?

Wij verzoeken u om bij de beantwoording van de vragen aandacht te schenken aan de mogelijkheden om in te spelen op de diversiteit in de samenleving, en speciale aandacht te besteden aan jongeren en allochtonen.

Gezien de raakvlakken met het beleidsterrein van het ministerie van Verkeer en Waterstaat geef ik u in overweging om overleg over het advies te plegen met de Raad voor Verkeer en Waterstaat.

Aan de SER zijn met betrekking tot het onderwerp "dagindeling" eveneens vragen voorgelegd. Deze hebben echter vooral betrekking op het tijdsvraagstuk.

Wij zien uw advies met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend,

De Minister van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

J.P. Pronk

De Staatssecretaris van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid

A.E. Verstand-Bogaert

Bijlage 2 Cijfers over huishoudens, woonmilieus en verplaatsingen

1. Huishoudtypen vertaald naar woonmilieu

In de kernpublicatie Woning Behoeftte Onderzoek (WBO, september 1999) is het woonmilieu naar type huishouden onderscheiden (zie tabel 1). Gegevens zijn gebaseerd op basis van de Woonverkenningen 2030 en betreffen niet de feitelijke maar de gewenste situatie.

Tabel 1: woonmilieu naar type huishouden (gewenste situatie)

(in procenten)	Stad centrum	stad buiten centrum	stad rand/landelijk	dorp kern	dorp rand/landelijk
Alleenstaanden	57,0	39,5	37,1	25,2	24,7
Echtpaar zonder kinderen	23,7	28,4	32,7	33,5	34,0
Echtpaar met kinderen	15,0	26,3	26,5	37,0	37,6
Eenoudergezinnen	4,3	5,8	3,7	4,2	3,7
Totaal	100	100	100	100	100

bron: kernpublicatie WBO 1998, p. 51

De tabel geeft een weinig verrassend resultaat. Hoe stedelijker het milieu hoe groter het aandeel alleenstaanden; hoe landelijker het milieu hoe groter het aandeel echtparen.

De cijfers van tabel 1 zijn in tabel 2 gebruikt om per huishouden te kijken naar de verdeling over de woonmilieus. Dit levert het beeld op dat alle genoemde huishoudtypen de voorkeur geven aan twee milieus: stad buitencentrum en dorp kern.

Tabel 2: type huishouden naar woonmilieu

(in procenten)	Stad centrum	stad buiten centrum	stad rand/landelijk	dorp kern	dorp rand/landelijk	totaal
Alleenstaanden	12,8	45,8	7,9	25,7	7,8	100
Echtpaar zonder kinderen	5,9	36,5	7,8	37,8	12,0	100
Echtpaar met kinderen	3,8	34,2	6,3	42,3	13,4	100
Eenoudergezinnen	6,9	47,9	5,7	31,0	8,5	100

bron: eigen bewerking van tabel 1

Een latere publicatie over het WBO - Perspectief op Wonen, april 2000 - werkt met dezelfde categorieën woonmilieus, maar met een bredere uitsplitsing in huishoudtypen. Per woonmilieu worden de verschillende huishoudens c.q. activiteitengroepen weer-gegeven.

Tabel 3: Vertegenwoordiging huishoudgroepen naar economische activiteit in de verschillende woonmilieus

(in procenten)	Stad centrum	stad buiten centrum	stad rand/ landelijk	dorp kern	dorp rand/ landelijk	totaal
Studenten	3	2	2	1	1	1
Jong werkende alleenstaanden en tweeverdieners (<30)	13	10	9	8	9	10
Jonge gezinnen met kinderen (< 30 jaar)	4	5	4	3	3	4
Werkende alleenstaanden en tweeverdieners	21	13	14	12	13	13
Weinig economisch actieven Parttime werkenden en traditionele huishoudens (zonder kinderen)	7	6	5	4	4	5
Weinig economisch actieven met kinderen (o.a. bijstandsmoeders)	6	9	7	10	10	9
Traditionele gezinnen met kinderen	6	10	9	13	14	11
Tweeverdieners met kinderen	5	8	8	10	9	9
Actieve ouderen	3	3	4	5	5	4
Passieve ouderen op woning en omgeving gericht	9	10	10	10	10	10
Passieve ouderen naar buiten gericht	17	19	23	19	19	19
Totaal	100	100	100	100	100	100

bron: *Perspectief op wonen, rapportage van het WBO 1998, pagina 128*

De volgende conclusies worden daaruit getrokken:

- ↪ in het centrum van steden wonen met name veel studenten en zijn jonge gezinnen met kinderen sterk ondervetegenwoordigd;
- ↪ werkende alleenstaanden en tweeverdieners (huishoudens tussen de 30 en 55 jaar zonder kinderen) zijn met name terug te vinden in stedelijke centra;
- ↪ parttime werkenden en traditionele huishoudens (gezinnen met kinderen) zijn sterk vertegenwoordigd in de dorpen en het minst te vinden in de stedelijke centra (de vertegenwoordiging van de traditionele gezinnen met kinderen neemt toe naarmate het woonmilieu meer landelijk is);
- ↪ de vertegenwoordiging van weinig economisch actieven met kinderen (met name eenoudergezinnen) neemt af met de stedelijkheid;
- ↪ bij tweeverdieners met kinderen is geen duidelijk verband zichtbaar: zij zijn in de dorpen wat minder vaak terug te vinden maar in het landelijk gebied rondom de steden (suburb) juist wat vaker;
- ↪ ouderen zijn het sterkst vertegenwoordigd in de stadsrand en in het minst in stedelijke centra: de samenstelling van de groep ouderen verschilt per woonmilieu: het aandeel actieve ouderen neemt licht toe naarmate de stedelijkheid afneemt, de naar buiten gerichte ouderen komen relatief vaak voor in de meest stedelijke milieus.

Opmerking

Bovenstaande gegevens zijn alle gebaseerd op het WBO. Dit heeft als groot nadeel dat uitgegaan wordt van vijf woonmilieus die in feite zijn terug te voeren tot twee milieus: stedelijk en landelijk. De cijfers moeten met deze beperking gelezen worden. (zie ook advies 'Betrokken burger, betrokken overheid', VROM-raad, 2000)

2. Verplaatsingspatronen

Verplaatsingen en tijdbesteding naar motief

In onderstaande tabel wordt een beeld geschetst van de verplaatsingsmotieven in een werkweek waarbij onderscheid is gemaakt in vier hoofdmotieven.

Tabel 4: aantal verplaatsingen en tijdbesteding aan verplaatsingen per week naar motief, personen van 12 jaar en ouder in de periode 1975-1999

	verplaatsingen (aantal per week)				tijdbesteding (uren per week)			
	1975	1980	1985	1990	1975	1980	1985	1990
onderwijs	1,7	1,5	1,8	1,6	0,7	0,7	0,9	0,9
arbeid	4,1	3,6	4,2	2,0	1,9	1,9	1,9	2,2
huishoudelijke zorg (kinderen, boodschappen)	3,7	4,0	4,4	4,8	1,4	1,5	1,6	1,8
vrije tijd (sport, visite, uitgaan)	5,6	4,6	5,7	5,7	2,6	2,3	2,9	2,9
persoonlijke verzorging	0,7	2,0	0,8	1,3	0,4	1,1	0,5	0,7
alle verplaatsingen	15,7	15,7	16,1	17,5	7,3	7,4	7,7	8,5

bron: SCP (1993), *Sociaal en culturele beweegredenen*. Rijswijk. p. 33

Conclusies

- ▢ vrije tijd is het belangrijkste vervoersmotief, zowel naar aantal als naar tijdbeslag van de verplaatsingen;
- ▢ het aantal verplaatsingen voor huishoudelijke zorg is in 1990 groter dan het aantal verplaatsingen ten behoeve van de beroepsarbeid. Dit geldt niet voor de tijdbesteding (verplaatsing voor huishoudelijke zorg vindt dus meer direct in de woonomgeving plaats, voor werk verder weg);
- ▢ stabilisatie (tussentijdse afname) van het aantal verplaatsingen voor arbeid komt onder andere doordat steeds minder werkenden tussen de middag naar huis gaan.

Verplaatsingen en huishoudsituatie

Tabel 5 Aantal verplaatsingen per persoon per dag naar huishoudenssituatie, motief en geslacht, 1996

	Aantal verplaatsingen per persoon per dag				Reisduur per persoon per dag			
	totaal abs.	werken/ zakelijk bezoek	onderwijs	winkelen/ bood- schappen doen	totaal minuten	werken/ zakelijk bezoek	onderwijs	winkelen/ bood- schappen doen
Vrouwen	3,56	0,40	0,29	0,97	63	8	5	13
18 - 64 jaar	3,87	0,62	0,09	1,13	69	13	3	14
in meerpersoonshuishoudens	3,87	0,59	0,08	1,15	67	12	3	14
met minderjarige kinderen	4,47	0,49	0,08	1,28	66	9	3	15
arbeid verrichtend	4,46	0,97	0,03	1,18	72	18	1	14
onderwijs volgend	3,91	0,26	0,78	0,80	93	4	33	12
overig	4,53	0,14	0,05	1,40	60	2	1	16
zonder minderjarige kinderen	3,39	0,66	0,09	1,05	68	14	3	14
arbeid verrichtend	3,72	1,20	0,04	0,95	74	27	1	13
onderwijs volgend	3,71	0,27	0,73	0,88	94	6	31	12
overig	2,95	0,10	0,03	1,19	58	2	1	17
in eenpersoonshuishoudens	3,87	0,81	0,10	1,01	81	18	3	14
arbeid verrichtend	4,14	1,27	0,05	0,95	84	28	2	11
65 jaar en ouder	2,04	0,02	0,01	0,81	46	1	0	13
in meerpersoonshuishoudens	1,96	0,02	0,01	0,80	44	1	0	13
in eenpersoonshuishoudens	2,13	0,02	0,01	0,81	47	1	0	14

Conclusies

- ↪ in het algemeen zijn vrouwen tussen de 18 en 64 jaar mobieler (meer verplaatsingen per dag), maar zijn zij minder lang onderweg (tijdbesteding/afstand) dan mannen in die leeftijdscategorie;
- ↪ het verrichten van arbeid en het volgen van onderwijs zijn van grote invloed op de reisduur (en niet zozeer op het aantal verplaatsingen);

	Aantal verplaatsingen per persoon per dag				Reisduur per persoon per dag			
	totaal	werken/ zakelijk bezoek	onderwijs	winkelen/ boodschappen doen	totaal	werken/ zakelijk bezoek	onderwijs	winkelen/ boodschappen doen
	abs.				minuten			
Mannen	3,52	0,84	0,31	0,66	72	21	6	9
18 - 64 jaar	3,66	1,23	0,09	0,67	80	31	3	9
in meerpersoonshuishoudens	3,62	1,25	0,09	0,63	80	32	4	9
met minderjarige kinderen	3,81	1,42	0,08	0,60	81	36	3	7
arbeid verrichtend	3,86	1,57	0,03	0,59	81	40	1	7
onderwijs volgend	3,70	0,34	0,92	0,50	97	6	39	7
overig	3,36	0,51	0,07	0,75	64	12	3	10
zonder minderjarige kinderen	3,48	1,12	0,10	0,65	79	29	4	9
arbeid verrichtend	3,62	1,52	0,04	0,57	82	39	1	8
onderwijs volgend	3,44	0,27	0,77	0,57	89	6	32	8
overig	3,07	0,19	0,04	0,93	65	4	1	14
in eenpersoonshuishoudens	3,86	1,09	0,09	0,92	84	28	2	11
arbeid verrichtend	4,01	1,45	0,03	0,84	87	37	1	10
65 jaar en ouder	2,53	0,07	0,01	0,88	57	2	0	14
in meerpersoonshuishoudens	2,50	0,07	0,01	0,87	55	2	0	14
in eenpersoonshuishoudens	2,63	0,08	0,00	0,92	61	2	0	15

bron: Jaarboek Emancipatie 1998, p. 177

- wanneer er minderjarige kinderen in het huishouden zijn is het aantal verplaatsingen van de ouders groter, vooral bij vrouwen. Het verrichten van arbeid heeft veel minder invloed op het aantal verplaatsingen van de verschillende typen huishoudens;
- werkende moeders verplaatsen zich het meest voor boodschappen doen.

Woon-werkafstand naar woonmilieu

In het Woning Behoeftte Onderzoek (WBO) zijn gegevens opgenomen over de totale woon-werkafstand naar woonmilieu. Uit de tabel blijkt dat het effect van het woonmilieu substantieel is. Enkele conclusies zijn:

- ↪ in woonmilieus buiten de stad is het aandeel van de auto ongeveer 80%, terwijl dit in de centrummilieus maar 60% bedraagt;
- ↪ de gemiddelde afstand die met de auto wordt afgelegd verschilt niet sterk per woonmilieu;
- ↪ de totale gemiddelde afstand is het grootst in de gehanteerde woonmilieus stedelijk-buiten-centrum en centrum-dorps.

Tabel 6: woon-werkafstand totaal en per auto naar woonmilieu

Woonmilieu	km alle vervoer (x 1.000.000)	auto km (x 1.000.000)	aandeel auto in %	gemiddelde afstand/auto
centrum stedelijk	65,5	39,4	60%	46 km
stedelijk buiten centrum	375,3	248,0	66%	37 km
groen stedelijk	79,1	56,8	72%	40 km
centrum dorps	442,0	347,5	79%	40 km
landelijk wonen	141,3	114,7	81%	40 km
Totaal	1103,3	806,4	73%	39 km

Tabel 7: percentage werkenden (25-54 jaar) naar het aantal banen dat binnen 30 minuten bereikbaar is vanuit de woonplek

kenmerk werkenden	aantal banen			
	< 125.000	125 - 250.000	250 - 750.000	>750.000
mannen	90	89	92	88
vrouwen	51	56	58	64
w.v. alleenstaand	70	71	77	79
samenwonend	58	61	65	71
moeder	44	50	48	54

Conclusies:

- van de mannen blijkt ongeveer 90% een baan te hebben los van de vraag hoeveel banen vanuit de woning kunnen worden bereikt;
- bij vrouwen doet de toegang tot banen er wel toe: in woonlocaties waar minder dan 125.000 banen binnen een half uur kunnen worden bereikt, werkt slechts de helft van de vrouwen in gebieden met meer dan 750.000 banen werkt bijna twee-

Bijlage 3 Experimenten dagindeling

In het kader van de Stimuleringsmaatregel Dagindeling stelt het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid tot 2002 zestig miljoen gulden beschikbaar voor experimenten waarbij het mensen makkelijker wordt gemaakt om werk en privéleven te combineren. Tot nu toe is 38 miljoen gulden toegezegd aan 102 experimenten. De experimenten kunnen worden opgezet door overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties. De voorstellen moeten gaan over de thema's onderwijs, opvang en vrije tijd, persoonlijke dienstverlening, vervoer en ruimtelijke ordening of over de balans tussen werk en privé.

De experimenten bevinden zich veelal nog in de beginfase zodat op dit moment weinig over de resultaten valt te melden.

Voorbeelden van experimenten in de categorie ruimtelijke ordening:

Stichting Equa emancipatiediensten, Leeuwarden: *'Ruimtelijke ordening stemt af op arbeid en zorg'*.

Ontwikkeling van een model bij herinrichtingsplannen en nieuwbouw, die de behoeften van taakcombineerders integreren. In samenwerking met ingenieursbureau en Landbouwhogeschool Wageningen.

Stichting Catalpa, Hengelo: *'Samenwerkingsverband dagindeling Zwolle'*.

Onderzoek afstemming voorzieningen en functies bij nieuwbouwlocatie van stadskantoor en NS-Stationen.

Stichting SKON, Utrecht: *'Sport & Care Park'*.

Bij de ontwikkeling van de Amsterdamse Zuid-as een combinatie van arbeid, zorg, ontspanning en opvang creëren. Ontwikkeling van een beheers- en sturingsmodel voor samenwerking van publieke en private organisaties bij deze integratie van functies.

Stichting Force 21. *'Force 21'*.

Clustering van zorg, gezondheid en welzijn, onderwijs, ontspanning en sport op één locatie. Samen met de gemeente Weert, Humanitas en bedrijven.

Gemeente Boarnsterhim: *'Opvang en persoonlijke dienstverlening en vervoer'*.

Een combinatie van voorzieningen, persoonlijke dienstverlening en vervoer binnen de gemeente Boarnsterhim.

Stichting Aanvullende Thuiszorg, Sittard: *'Be Kind.'*

Modellen om vervoer en kinderopvang door en voor medewerkers van thuiszorg te combineren, in relatie met arbeidstijdenmanagement.

Gemeente Alphen aan den Rijn: *'Voorzieningen in de stationsomgeving.'*

Integratie van zorgfuncties met bijbehorend beheersmodel in de nieuwbouw van de Stationsomgeving in Alphen aan de Rijn.

Stichting Maatschappelijke Ontwikkeling Leidsche Rijn: *'Zonder zorgen aan het werk.'*

Ontwikkeling combinatie van dienstverlening in de Vinex-locatie Leidsche Rijn, waardoor de combinatie van arbeid en zorg vergemakkelijkt wordt.

Bureau voor Emancipatiezaken Noord-Brabant: *'Taakcombineerders en voorzieningen.'*

Een breed aanbod van voorzieningen voor taakcombineerders, in zowel Den Bosch als het platteland van Asten.

Gemeente Leiden: *'Verbetering Dagindeling Roomburg.'*

De gemeente Leiden experimenteert met multifunctioneel gebruik van ruimte in de nieuwbouwwijk Roomburg.

Gemeente Soest: *'School In De Buurt.'*

Realiseert een samenhangend pakket van voorzieningen op wijkniveau, waarbij onderwijs, opvang en welzijnswerk worden geïntegreerd. Onder meer met aanbod van diensten door buurtbedrijven.

Gemeente Borssele: *'Brede School op het platteland.'*

Het zoeken van specifieke oplossingen op het platteland van Zeeland voor optimaal ruimtegebruik en samenwerking van onderwijs met peuter- en kinderopvang.

Provincie Zuid-Holland: *'Ruimtelijke voorwaarden voor taakcombineerders in Zuid-Holland.'* Dagindeling van taakcombineerders betrekken bij ruimtelijke ordening in Zuid-Holland. Ambtenaren worden getraind op 'dagindelingsdenken'.

Bijlage 4 Deelnemers Expert-meeting

In het kader van de voorbereiding van dit advies heeft de werkgroep van de VROM-raad die het advies heeft voorbereid, een expert-meeting georganiseerd op 28 juni 2000.

Programma

Het programma was onderverdeeld in drie blokken: 1) Huishoudtypen en emancipatie, 2) Knelpunten, en 3) Oplossingsrichtingen. Tijdens het eerste blok kwamen de probleemstelling, de nuancering van het combinatiemodel, de rol van de overheid, de wensen van mensen, de ruimtelijke ordening en de positie van kinderen aan de orde. Het tweede blok richtte zich op de toevoeging van de derde dimensie, de koppeling met het beleid, compactheid en concentratie/segregatie en emancipatie als invalshoek van ruimtelijke ordening. In het derde blok passeerden de onderwerpen differentiatie van woonmilieus, het emancipatiegehalte van woonmilieus en leefstijlen de revue.

Deelnemers

Aan de expert-meeting, die werd voorgezeten door de voorzitter van de VROM-raad, de heer dr.ir. Th. Quené, hebben de volgende personen deelgenomen:

Genodigden:

mw. prof.dr. Chr.D.A. Brinkgreve	Universiteit Utrecht, Sociale Wetenschappen
mw. prof.dr. J. van Doorne-Huiskes	voorzitter TECENA
mw. dr. J. Droogleever Fortuijn	Universiteit van Amsterdam, Maatschappij en gedragswetenschappen / AME
drs. Th.H. Roes	Sociaal en Cultureel Planbureau, tevens waarnemer in de VROM-raad
mw. drs. P.J. Terreehorst	freelance publiciste

Vanuit de (werkgroep van de) VROM-raad:

dr.ir. Th. Quené	voorzitter VROM-raad
prof.dr. R. van Engelsdorp Gastelaars	voorzitter werkgroep Dagindeling VROM-raad
mr.drs. L.C. Brinkman	lid werkgroep Dagindeling VROM-raad
mw. mr. M. Daalmeijer	lid werkgroep Dagindeling VROM-raad
mw. prof.mr. J. de Jong	lid werkgroep Dagindeling VROM-raad

Als toehoorders waren aanwezig de heren drs. L. de Klerk (Universiteit van Amsterdam) en drs. D. Mol (Projectbureau Dagindeling, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid).

De VROM-raad is de genodigden die deelgenomen hebben aan de expert-meeting zeer erkentelijk voor hun bijdragen. Bij de opstelling van het advies heeft de werkgroep dankbaar gebruik gemaakt van de opgedane kennis en ideeën.

Verslag

Het verslag van de expert-meeting is desgewenst te verkrijgen bij het secretariaat van de VROM-raad.

Bijlage 5 Samenstelling van de VROM-raad

De VROM-raad is als volgt samengesteld:

dr.ir. Th. Quené, voorzitter

mr.drs. L.C. Brinkman

mw. mr. M. Daalmeijer

prof.dr. J.W. Duyvendak

prof.dr. R. van Engelsdorp Gastelaars

ir. J.J. de Graeff

prof.dr. W.A. Hafkamp

mw. prof.ir. F.M.J. Houben

mw. prof.mr. J. de Jong

mw. M.C. Meindersma

mr. P.G.A. Noordanus

mw. prof.dr.ir. I.S. Sariyildiz

prof.dr.ir. J. van der Schaar

prof.dr. W.C. Turkenburg

drs. T.J. Wams

mw. mr. L.M. Wolfs-Kokkeler

Waarnemers

prof.ir. N.D. van Egmond, namens het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu

drs. Th.H. Roes, namens het Sociaal en Cultureel Planbureau

dr. J.A. Vijlbrief, namens het Centraal Planbureau

Algemeen secretaris

ir. H. Kieft

Aan dit advies heeft meegewerkt

drs. L. de Klerk, Universiteit van Amsterdam

Bij dit advies betrokken medewerkers secretariaat

mw. drs. M.P. Hoogbergen (projectleider)

mw. J. Crince-van der Tol

mw. M.A.C.C. Oomen

